

colloquium-journal

ISSN 2520-6990

Międzynarodowe czasopismo naukowe

**Jurisprudence
Chemical sciences
Economic sciences
Pedagogical sciences
Physical education and sports**

№30(117) 2021

colloquium-journal

ISSN 2520-6990

ISSN 2520-2480

Colloquium-journal №30 (117), 2021

Część 1

(Warszawa, Polska)

Redaktor naczelny - **Paweł Nowak**
Ewa Kowalczyk

Rada naukowa

- **Dorota Dobija** - profesor i rachunkowości i zarządzania na uniwersytecie Koźmińskiego
- **Jemielniak Dariusz** - profesor dyrektor centrum naukowo-badawczego w zakresie organizacji i miejsc pracy, kierownik katedry zarządzania Międzynarodowego w Ku.
- **Mateusz Jabłoński** - politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki.
- **Henryka Danuta Stryczewska** – profesor, dziekan wydziału elektrotechniki i informatyki Politechniki Lubelskiej.
- **Bulakh Iryna Valerievna** - profesor nadzwyczajny w katedrze projektowania środowiska architektonicznego, Kijowski narodowy Uniwersytet budownictwa i architektury.
- **Leontiev Rudolf Georgievich** - doktor nauk ekonomicznych, profesor wyższej komisji atestacyjnej, główny naukowiec federalnego centrum badawczego chabarowska, dalekowschodni oddział rosyjskiej akademii nauk
- **Serebrennikova Anna Valerievna** - doktor prawa, profesor wydziału prawa karnego i kryminologii uniwersytetu Moskiewskiego M.V. Lomonosova, Rosja
- **Skopa Vitaliy Aleksandrovich** - doktor nauk historycznych, kierownik katedry filozofii i kulturoznawstwa
- **Pogrebnaya Yana Vsevolodovna** - doktor filologii, profesor nadzwyczajny, stawropolski państwowy Instytut pedagogiczny
- **Fanil Timeryanowicz Kuzbekov** - kandydat nauk historycznych, doktor nauk filologicznych. profesor, wydział Dziennikarstwa, Bashgosuniversitet
- **Aliyev Zakir Hussein oglu** - doctor of agricultural sciences, associate professor, professor of RAE academician RAPVHN and MAEP
- **Kanivets Alexander Vasilievich** - kandydat nauk technicznych, docent wydziału dyscypliny inżynierii ogólnej wydziału inżynierii i technologii państwowej akademii rolniczej w Połtawie
- **Yavorska-Vitkovska Monika** - doktor edukacji, szkoła Kuyavsky-Pomorsk w bidgoszczu, dziekan nauk o filozofii i biologii; doktor edukacji, profesor
- **Chernyak Lev Pavlovich** - doktor nauk technicznych, profesor, katedra technologii chemicznej materiałów kompozytowych narodowy uniwersytet techniczny ukraiны „Politechnika w Kijowie”
- **Vorona-Slivinskaya Lyubov Grigoryevna** - doktor nauk ekonomicznych, profesor, St. Petersburg University of Management Technologia i ekonomia
- **Voskresenskaya Elena Vladimirovna** doktor prawa, kierownik Katedry Prawa Cywilnego i Ochrony Własności Intelektualnej w dziedzinie techniki, Politechnika im. Piotra Wielkiego w Sankt Petersburgu
- **Tengiz Magradze** - doktor filozofii w dziedzinie energetyki i elektrotechniki, Georgian Technical University, Tbilisi, Gruzja
- **Usta-Azizova Dilnoza Ahrarovna** - kandydat nauk pedagogicznych, profesor nadzwyczajny, Tashkent Pediatric Medical Institute, Uzbekistan
- **Oktay Salamov** - Doktor filozofii w dziedzinie fizyki, honorowy doktor-profesor Międzynarodowej Akademii Ekoenergii, docent Wydziału Ekologii Azerbejdżańskiego Uniwersytetu Architektury i Budownictwa

    SlideShare

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

«Colloquium-journal»

Wydawca «Interdruk» Poland, Warszawa

Annopol 4, 03-236

E-mail: info@colloquium-journal.org

<http://www.colloquium-journal.org/>

CONTENTS

PEDAGOGICAL SCIENCES

Рогальська Н.В., Завірюха Н.А. МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА ОСНОВІ ЗБАГАЧЕННЯ ЇХНЬОЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ	4
Rogalska N.V., Zaviryukha N.A. MODEL OF FORMATION OF MORAL BEHAVIOR OF PRESCHOOL CHILDREN ON THE BASIS OF ENRICHING THEIR EMOTIONAL SPHERE.....	4
Яблонський А.І., Іванова Т.О. ДИДАКТИЧНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ СПОРТИВНИХ ТА РУХЛИВИХ ІГОР	6
Rogalska N.V., Zaviryukha N.A. DIDACTIC MODEL OF FORMATION OF SPATIAL ORIENTATION OF CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE BY MEANS OF SPORTS AND MOVABLE GAMES	6
Рогальська Н.В., Карман М.О. ВПЛИВ ІНТЕГРОВАНИХ ФІЗКУЛЬТУРНИХ ЗАНЯТЬ НА РОЗВИТОК РУХОВИХ НАВИЧОК ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	8
Rogalska N.V., Zaviryukha N.A. THE INFLUENCE OF INTEGRATED PHYSICAL EDUCATION CLASSES ON THE DEVELOPMENT OF MOTOR SKILLS OF PRESCHOOL CHILDREN.....	8
Гадельшина А.А., Головнева Е.В. ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ ...	10
Gadelshina A.A., Golovneva E.V. EDUCATIONAL ASPECTS OF THE USE OF TECHNOLOGY OF PROJECT ACTIVITIES IN PRIMARY SCHOOL.....	10

PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

Цеева Н.А., Золотцева Е.В., Чувакин А.Л., Ушко Ю.Д., Чунтыжева З.И. ОСНОВНЫЕ СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	13
Tseeva N.A., Zolotseva E.V., Chuvakin A.L., Ushkho Y.D., Chuntyzheva Z.I. THE MAIN STRUCTURAL COMPONENTS OF PHYSICAL CULTURE OF THE INDIVIDUAL IN THE SYSTEM OF CONTINUING EDUCATION	13

CHEMICAL SCIENCES

Ahmed Mahmood Hwaidi THE RELATIONSHIP BETWEEN TESTOSTERONE DEFICIENCY AND GLOBAL OBESITY	17
--	----

ECONOMIC SCIENCES

Буримова В.М. МЕХАНИЗМЫ И МЕТОДЫ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ПРИ РАЗРАБОТКЕ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ	19
Burimova V.M. MECHANISMS AND METHODS OF MANAGEMENT DECISION-MAKING IN THE DEVELOPMENT OF INVESTMENT PROJECTS	19
Буримова В.М. МЕХАНИЗМЫ И МЕТОДЫ ПРИНЯТИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В ОБЛАСТИ СНИЖЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ РИСКОВ	26
Burimova V.M. MECHANISMS AND METHODS FOR MAKING AND IMPLEMENTING MANAGEMENT DECISIONS IN THE FIELD OF INVESTMENT RISK REDUCTION	26
Мехович А.С., Крупица І.В., Моїсєєва Н.І. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОЗДОРОВЧО-ЛІКУВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЯХ	31
Mekhovich A.S., Krupitsa I.V., Moisieieva N. FORMATION OF THE CONCEPTUAL SYSTEM OF HEALTH AND TREATMENT TOURISM IN REGIONAL TOURIST DESTINATIONS.....	31
Bohdaniuk O., Omelchenko V. ESTIMATION OF THE TRENDS IN LABOR MARKET OF UKRAINE.....	43

JURISPRUDENCE

Карпова В.В. ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ДОЗНАНИЯ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ ИСТОРИЧЕСКОГО ПУТИ	47
Karova V.V. THE GENESIS OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF BODIES OF INQUIRY AT DIFFERENT STAGES OF THE HISTORICAL PATH	47
Карпова В.В. К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ РЕДУЦИРОВАННОЙ ФОРМЫ ДОЗНАНИЯ	49
Karova V.V. ON THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF THE REDUCED FORM OF INQUIRY	49
Сафина Л.Ю., Камалиева Л.А. ОБЩИЕ АСПЕКТЫ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ	51
Safina L.U., Kamalieva L.A. GENERAL ASPECTS OF JUVENILE CRIMINAL RESPONSIBILITY	51

PEDAGOGICAL SCIENCES

УДК 378:373

*Рогальська Надія Василівна,
Завірюха Наталія Анатоліївна*

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА ОСНОВІ ЗБАГАЧЕННЯ ЇХНЬОЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ

*Rogalska Nadiya Vasilivna,
Zaviryukha Natalia Anatoliyivna*

Mykolaivskiy National Sukhomlynskyi University

MODEL OF FORMATION OF MORAL BEHAVIOR OF PRESCHOOL CHILDREN ON THE BASIS OF ENRICHING THEIR EMOTIONAL SPHERE

Анотація.

Моральне виховання підростаючого покоління є однією з актуальних проблем сьогодення. Необхідність створення у суспільстві моральної атмосфери, яка сприяє б утвердженню в усіх ланках суспільного життя гуманного ставлення до людини, вимогливості до себе й інших, чесності, довіри, поєднаного з високою відповідальністю, посилює роль означеної проблеми. Моральну поведінку особистості можна починати формувати у процесі ознайомлення дитини з відповідними нормами моралі, які вимагають конкретизації у певній життєвій ситуації. У статті представлена модель формування моральної поведінки дошкільників на основі збагачення їхньої емоційної сфери. Визначено педагогічні умови та етапи роботи.

Abstract.

Moral education of the younger generation is one of the urgent problems of today. The need to create a moral atmosphere in society, which would promote the establishment in all aspects of public life of humane treatment of man, demanding of himself and others, honesty, trust, combined with high responsibility, strengthens the role of this problem. Moral behavior of the individual can be formed in the process of acquainting the child with the relevant norms of morality, which require specification in a particular life situation. The article presents a model of formation of moral behavior of preschoolers on the basis of enrichment of their emotional sphere. Pedagogical conditions and stages of work are determined.

Ключові слова: мораль, моральна поведінка, моральна свідомість, збагачення емоційної сфери.

Keywords: morality, moral behavior, moral consciousness, enrichment of the emotional sphere

У вітчизняній і зарубіжній педагогічній теорії та практиці загальноновизнаним є положення про те, що розвитку особистості сприяє створення емоційного благополуччя. Під кутом зору сучасної педагогіки, це означає задоволення потреби у спілкуванні з дорослими (батьками, вихователями), розвиток доброзичливих взаємин дітей, їхніх гуманних почуттів, сформованість дитячого товариства та ін. Навчити дитину «бачити й відчувати» людей, взаємодіяти з ними – одне з важливих і складних завдань виховання.

Виховання моральної поведінки старших дошкільників розуміється нами як цілісний процес взаємодії педагогів, вихованців і батьків, спрямований на формування у дітей провідних моральних якостей та уявлень, їхньої моральної свідомості і переконань, засвоєння і актуалізацію дошкільниками моральних норм і правил з позиції народного поняття моралі, розвиток у них моральних почуттів, вироблення навичок моральної поведінки, підготовку до переходу на рівень самовиховання і самовдосконалення.

Основними методами та прийомами формування моральної поведінки є: спілкування з дорос-

лими та ровесниками, гра, спільна діяльність, зокрема навчання, прослуховування казок, перегляд мультфільмів і телепередач, гра на комп'ютері, пояснення дитині суті моральних форм поведінки і спеціальне навчання, підкріплення моральних форм поведінки та соціальний контроль, актуалізація моральних переживань та емпатії.

Результати констатувального експерименту дозволили нам визначити такі недоліки:

1. Недостатня систематична, комплексна організація роботи, яка б передбачала формування моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку;

2. Вихователі не організують спільну діяльність з батьками щодо формування моральної поведінки дошкільників.

3. Недостатність належних умов для забезпечення емоційного благополуччя дітей в процесі формування моральної поведінки старших дошкільників.

Саме це і спонукало нас розробити експериментальну модель формування моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку на основі збагачення їхньої емоційної сфери.

Завдання формувального етапу дослідження:

1) Розробити модель освітньої діяльності, спрямовану на формування моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку на основі збагачення їхньої емоційної сфери;

2) Апробувати модель у творчій і практичній діяльності дітей.

Робота проводилась у кілька етапів, кожен з яких мав свою мету та завдання. Нижче представимо модель формування моральної поведінки дітей 6-го року життя на основі збагачення їхньої емоційної сфери.

Метою першого – пізнавального – етапу було більш широко і розгорнуто познайомити дітей з виділеним нами змістом, в яких сформульовані морально-етичні цінності.

На першому етапі проводилось ознайомлення дітей з народними казками моральної спрямованості, навчання дітей розуміти мораль казки, збагачення й уточнення знань дітей щодо етичних категорій, моральних якостей, норм і правил.

Була реалізована **педагогічна умова** - здійснення педагогічного процесу на основі особистісно-орієнтованого підходу;

Форми роботи: ранкові зустрічі морально-етичної спрямованості, дидактичні ігри, бесіди на морально-етичні теми.

У процесі аналізу педагогічної літератури і літературних творів для дітей, які можливо використовувати для формування моральних уявлень у них, ми прийшли до висновку, що найбільш важливими, значущими для дітей дошкільного віку є наступні моральні цінності: доброта, працьовитість, ввічливість, повага до людей, природи, до всього живого, дружелюбність. Ці цінності зрозумілі і доступні дітям старшого дошкільного віку, тому в своїй роботі ми будемо спиратися саме на них.

Наступним кроком до організації роботи був відбір навчального матеріалу, тобто казкові сюжети за вказаними моральними якостями. Для роз'яснювальних бесід ми використовували також розповіді на теми моралі.

Метою роботи з батьками на цьому етапі було залучити батьків до спільного осмислення моральних цінностей; провести тренінг навичок морального ставлення до людей і адекватного оцінювання себе та інших; надати досвід змістовного і конструктивного мислення.

Форми взаємодії ЗДО і родини:

1. Діагностика родин дітей. Провести анкетування батьків. Запитання пов'язані з темою морального виховання, перегукуються за змістом. Відповіді потрібно проаналізувати і оформити у вигляді діаграми.

2. Презентувати батькам пам'ятки «Основи моральних стосунків у сім'ї»

3. Консультація - порада «33 способи як виховати хорошу дитину». Мета: презентувати батькам поради щодо виховання моральних якостей старших дошкільників в сім'ї.

Метою другого – діяльнісного етапу – навчити дітей формулювати свої моральні оцінки і позиції на прикладах аналізу народних казок і оповідань на теми моралі, життєвих ситуацій.

На другому етапі дітей вчили розпізнавати хороші і погані вчинки, адекватно оцінювати поведінку казкових героїв і своїх власних вчинків, розуміти сутність етичних категорій, моральних якостей, норм, правил.

Була реалізована **педагогічна умова** – організація спеціальної освітньої діяльності, спрямованої на розвиток моральних норм поведінки дітей шостого року життя.

Форми роботи: заняття, ранкові зустрічі морально-етичної спрямованості, дидактичні гри, читання оповідань та казок В. Сухомлинського, ігри-драматизації.

Метою третього – підсумкового етапу – було навчити дітей висловлювати свою моральну позицію в творчій і образотворчій діяльності дітей.

На третьому етапі уточнювались і узагальнювались знання дітей про етичні категорії, моральні норми і якості; продовжували виховувати вміння оцінювати поведінку героїв, однолітків і свою власну, використовувати зразки поведінки казкових героїв у повсякденному житті, творчій та зображувальній діяльності.

Була реалізована **педагогічна умова** – використання власного досвіду дитини, створюючи при цьому умови для відпрацювання моральних норм поведінки, можливість вільного вибору моральних цінностей в різних життєвих ситуаціях на основі уявлень про моральні норми.

Форми роботи: ранкові зустрічі, дидактичні гри, дидактичні вправи читання оповідань та казок, вправи в соціальному житті, моделювання життєвих ситуацій, зображувальна діяльність.

Моделювання життєвої ситуації допомагало нам в доступній формі залучати дітей до системи моральних цінностей і давати уявлення про існуючі в світовій культурі норми поведінки. Використовуючи в своїх заняттях ігрову діяльність, ближчу дошкільнику і таку ж вигадану, як казка, ми тим самим, створювали певну атмосферу, де немає примусу, повчання.

Отже, формування моральної поведінки особистості виступає одним з істотних внутрішніх механізмів, що лежать в основі морального вибору і саморегуляції поведінки. Завданням дорослих є, по-перше, демонстрація моральних ідеалів поведінки зрозумілих для дітей дошкільного віку, по-друге, створення сприятливих умов для формування у дітей цих еталонів. Моральні норми повинні даватися невимушено, без особливих повчань. Щоб не було диференціації між моральними знаннями і моральною поведінкою.

Література

1. Гнатів І. Проблема дотримання моральних норм дитиною дошкільного віку. Психологічні проблеми соціальної адаптації та правової реабілітації громадян: збірник тез круглого столу (26 січня 2007 року). Львів: Львівський державний ун-тет внутрішніх справ, 2007. С. 34-36.

2. Пархоменко А. В. Особливості виховання гуманних почуттів у дошкільників. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2015. №2. С. 118–122.

3. Піроженко Т. Становлення ціннісних орієнтацій дітей старшого дошкільного віку. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2017. №10. С. 4–6.

4. Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку: навчально-методичний посібник. Умань: ПП Жовтий, 2011. 99 с.

УДК: 373.2.016

*Яблонський Андрій Іванович,
Іванова Тетяна Олексіївна*

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

ДИДАКТИЧНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ СПОРТИВНИХ ТА РУХЛИВИХ ІГОР

*Rogalska Nadiya Vasilivna,
Zaviryukha Natalia Anatoliyivna*

Mykolaivskyi National Sukhomlynskyi University

DIDACTIC MODEL OF FORMATION OF SPATIAL ORIENTATION OF CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE BY MEANS OF SPORTS AND MOVABLE GAMES

Анотація.

Одним з найважливіших показників цілісного гармонійного розвитку дитини є рівень оволодіння просторовими уявленнями, вміння вільно орієнтуватися в просторі і знання основних просторових понять. Сформовані просторові уявлення необхідні в різних видах діяльності і формах активності дітей, таких як рухова діяльність, гра, рахунок, лист, малювання, конструювання, читання та інші. У статті представлено дидактичну модель формування просторової орієнтації дітей старшого дошкільного віку засобами спортивних та рухливих ігор. Розроблена дидактична модель обіймала три етапи формування просторової орієнтації дітей старшого дошкільного віку: підготовчий, розвиваючий, діяльнісно-закріплювальний.

Abstract.

One of the most important indicators of the holistic harmonious development of the child is the level of mastery of spatial representations, the ability to navigate freely in space and knowledge of basic spatial concepts. Formed spatial representations are needed in various activities and forms of activity of children, such as motor activity, play, arithmetic, writing, drawing, construction, reading and others. The article presents a didactic model of forming the spatial orientation of older preschool children by means of sports and moving games. The developed didactic model covered three stages of formation of spatial orientation of children of senior preschool age: preparatory, developing, activity-fixing.

Ключові слова: просторова орієнтація, просторові уявлення, спортивні ігри, рухливі ігри, дидактична модель.

Keywords: spatial orientation, spatial representations, sports games, moving games, didactic model

Дошкільний вік у психолого-педагогічних науках вважається сенситивним щодо розвитку фізичних якостей, а чинниками розвитку називаються природні особливості дитини і соціальні умови, до яких відноситься матеріально-предметне середовище, сприятливий психологічний клімат, високий рівень фахової компетенції педагогів, їх взаємодія з батьками вихованців. Потрібно зауважити, що, на думку багатьох дослідників, одним з основних засобів гармонійного розвитку дитини, формування позитивного ставлення до оточення, орієнтування в просторі є рухливі та спортивні ігри.

Рухливі ігри та ігри з елементами спорту, як вид діяльності, пов'язані з проявом рухових здібностей: швидко-силових, координаційних, витривалості, сили, гнучкості. В іграх з елементами спорту вдосконалюються: почуття м'язових зусиль, почуття простору, почуття часу, функції різних аналізаторів. Крім того, спортивні та рухливі ігри дозволяють дитині опанувати різноманітними, досить

складними видами дій, проявляти самостійність, активність, творчість

З метою формування просторової орієнтації дітей старшого дошкільного віку засобами спортивних та рухливих ігор нами була розроблена дидактична модель. Розробці дидактичної моделі передувало визначення педагогічних умов формування просторової орієнтації у дітей старшого дошкільного віку засобами спортивних та рухливих ігор.

Першою умовою психолого-педагогічного супроводу рухливих та спортивних ігор дошкільників є розуміння специфіки структурних компонентів рухливої гри, таких як: сюжет, рухові дії для досягнення мети, правила, предмет гри.

Залежно від організації дій учасників виділяють три форми рухливих ігор: індивідуальна, групова, колективна.

Також виділяють наступні види рухливих ігор: сюжетні, безсюжетні, народні, творчі, організовані, некомандні, командні, спортивні.

Другою умовою психолого-педагогічного супроводу рухливої гри є врахування вимог до організації рухливої гри: побудова учасників до початку гри, вибір місця розташування, яке займаються учасники під час пояснення гри, розподіл обов'язків між гравцями, розмітка поля, роздача і прибирання засобів.

Третьою умовою психолого-педагогічного супроводу рухливої гри дошкільників є врахування особливостей проведення рухливих ігор: пояснення гри, ведення гри, команди і сигнали до гри, зауваження та вказівки гравцям, дозування навантаження.

Четвертою умовою психолого-педагогічного супроводу рухливої гри дошкільників є врахування вимог, що пред'являються до закінчення гри і підбиття підсумків.

П'ятою умовою психолого-педагогічного супроводу рухливої гри виступає створення конструкту рухливої гри, яка може складатися з опису наступних компонентів: ролі, предмет, правила, ігрові дії, схема.

На основі аналізу теоретичних і методичних джерел, ми виявили і охарактеризували умови психолого-педагогічного супроводу рухливих та спортивних ігор дошкільників: розуміння специфіки структурних компонентів рухливої гри (сюжет, рухові дії для досягнення мети, правила, предмет гри); облік вимог до організації рухливої гри (шикування учасників до початку гри, вибір місця розташування гравців під час пояснення гри, розподіл обов'язків між гравцями, розмітка поля, роздача і прибирання засобів); врахування особливостей проведення спортивних та рухливих ігор (пояснення гри, проведення гри, команди і сигнали до гри, зауваження та вказівки гравцям, дозування навантаження); облік вимог, пропонованих до закінчення гри і підбиття підсумків; створення конструкту рухливої гри (роль, предмет, правила, ігрові дії, схема).

Було встановлено, що розвиток умінь орієнтуватися в просторі у дітей дошкільного віку в процесі спортивних та рухливих ігор буде проходити найбільш успішно, якщо:

- відповідним приміщенням чи майданчику санитарно-гігієнічним вимогам для проведення спортивних та рухливих ігор;

- буде забезпечений індивідуально-диференційований підхід до дітей, що передбачає врахування їх вікових можливостей, а також рівня розвитку умінь орієнтуватися в просторі, що дозволить вибудувати індивідуальну траєкторію розвитку кожної дитини;

- будуть відібрані і систематизовані спортивні та рухливі ігри в залежності від розв'язуваних завдань розділу «Орієнтування в просторі»;

- спортивні та рухливі ігри будуть варіативні (за змістом ігрового сюжету, правилами і ін.), що дозволить їх багато разів повторювати для закріплення навички орієнтування в просторі, а також дозволить акцентувати увагу на різних освітніх завданнях розділу «Орієнтування в просторі»;

- буде організовано активна взаємодія всіх учасників освітнього процесу (дітей, педагогів, батьків);

- буде підтримуватися самостійність дітей, їх позитивна самооцінка, впевненість у власних можливостях і здібностях.

Таким чином, для розвитку умінь орієнтуватися в просторі в русі найкращим засобом, що відповідає всім методичним вимогам і відповідним можливостям дошкільників, є спортивні та рухливі ігри, як діяльність, яка задовольняє рухові потреби дітей і дозволяє накопичувати досвід самостійного орієнтування в просторі.

Розроблена дидактична модель обіймала три етапи формування просторової орієнтації дітей старшого дошкільного віку: підготовчий, розвиваючий, діяльнісно-закріплювальний.

Перший етап - підготовчий, метою якого було вироблення у дітей умінь використовувати знання про схему свого тіла як головну опору при просторовому орієнтуванні в різних ситуаціях. Формуються поняття: верх, низ, вище, нижче. Здійснюється відпрацювання розміщення об'єктів у зовнішньому просторі по відношенню до власного тіла та певного об'єкта.

На цьому етапі були проведені такі форми роботи: індивідуальна робота, фізкультурні заняття, прогулянки, рухливі ігри.

Методи та прийоми, які забезпечували реалізацію першого етапу: наслідування: дитина спостерігаючи дії дорослого намагається сама взяти предмет і діяти з ним, показ з поясненням (коментування).

Другий етап – розвиваючий, на даному етапі вводяться параметри: вперед, назад, ліва, права рука. На даному етапі здійснюється перенос вище, нижче на горизонтальну площину; починається з аналізу розміщення об'єктів, що оточують дитину, навколо її власного тіла з формуванням таких понять, як справа, зліва, вліво, вправо, лівіше, правіше.

На цьому етапі були проведені такі форми роботи: індивідуальна робота, фізкультурні заняття, прогулянки, рухливі ігри та ігри з елементами спорту

Методи та прийоми, які забезпечували реалізацію першого етапу: дія за зразком: дитина готова сприймати дії за зразком. Словесна інструкція: дитина виконує дію самостійно за усною вказівкою дорослого.

Третій етап – діяльнісно-закріплювальний, метою цього етапу було: формування числових, порядкових, часових уявлень. На даному етапі вводяться поняття до, після, перед, за, перший, останній, попередній, наступний; здійснюється перехід до аналізу взаємного розміщення об'єктів в зовнішньому просторі з позиції «правої-лівої» орієнтації. Відпрацьовуються уявлення: праворуч (ліворуч) від..., лівіше (правіше) ніж....

На цьому етапі були проведені такі форми роботи: індивідуальна робота, фізкультурні заняття, прогулянки, спортивні ігри, рухливі ігри, фізкультурні свята і розваги.

Аналізуючи проведену роботу можна зробити висновок про те, що використання рухливих ігор у формуванні просторових орієнтацій викликало інтерес у дітей старшого дошкільного віку, підвищило працездатність дітей, і вони з цікавістю включалися в виконання нових завдань. Це в свою чергу сприяло досягненню поставленої мети формувального етапу експерименту.

Таким чином, можемо констатувати, що спортивні та рухливі ігри є ефективним засобом формування просторових орієнтацій у дітей старшого дошкільного віку.

Література

1. Кудикіна Н.В. Теорія ігрової діяльності дітей: монографія. Київ: НМЦВД КУ імені Бориса

Грінченка. 2012. 235 с.

2. Подоляка А. Є. Диференціація рухливих ігор у фізичному вихованні дітей старшого дошкільного віку з використанням інформаційних технологій. Слобожанський наук.-спорт. вісн. : зб. наук. пр. Х. : ХДАФК, 2011. № 2. С. 115-118

3. Подоляночка. Народні рухливі ігри: Посіб / Упоряд.: Н. В. Маліновська, Т.В. Романюк ; Рівне : Волин. обереги, 2007. 93 с.

4. Слімаковський О. В. Теоретико-методичні підходи щодо класифікації засобів української народної фізичної культури. Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. Х., 2002. № 20. С. 61-64.

УДК 37.037

*Рогальська Надія Василівна,
Карман Марина Олександрівна,*

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

ВПЛИВ ІНТЕГРОВАНІХ ФІЗКУЛЬТУРНИХ ЗАНЯТЬ НА РОЗВИТОК РУХОВИХ НАВИЧОК ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

*Rogalska Nadiya Vasiliivna,
Zaviryukha Natalia Anatoliyivna*

Mykolaivskiy National Sukhomlynskiy University

THE INFLUENCE OF INTEGRATED PHYSICAL EDUCATION CLASSES ON THE DEVELOPMENT OF MOTOR SKILLS OF PRESCHOOL CHILDREN

Анотація.

У статті аналізуються поняття «інтеграція», «інтегрований освітній процес» та «інтегровані заняття». Зазначено, що стратегічні напрями розвитку сучасної освіти, передусім її першої ланки – дошкільної освіти, передбачають реалізацію інтегрованого підходу до побудови змісту, формування у дошкільнят цілісного системного світобачення. Власне тому фізкультурні заняття, які спрямовані на поєднання рухової і пізнавальної діяльності створюють єдине педагогічне середовище, яке має синергетичний ефект, – комплексний вплив значно перевищує сумарну ефективність тих самих засобів у випадку їх окремого застосування.

Abstract.

The article analyzes the concepts of "integration", "integrated educational process" and "integrated classes". It is noted that the strategic directions of development of modern education, first of all its first link - preschool education, provide for the implementation of an integrated approach to the construction of content, the formation of a holistic systemic worldview in preschoolers. That is why physical education classes, which are aimed at combining motor and cognitive activities, create a single pedagogical environment that has a synergistic effect - the complex impact far exceeds the total effectiveness of the same tools in the case of their separate application.

Ключові слова: інтеграція, інтегровані заняття, інтегрований освітній процес, фізкультурне інтегроване заняття, рухові навички.

Keywords: integration, integrated classes, integrated educational process, physical education integrated classes, motor skills

Проблема розвитку рухових навичок дітей старшого дошкільного віку актуальна сьогодні як на теоретичному рівні, так і у практиці виховання підростаючого покоління. Основи інтегрованого навчання розроблено великими педагогами XVII-XIX століть Й.Ф. Гербартом, Я.А. Коменським, Дж. Локком, Й.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, К.Д. Ушинським та ін. Вони розглядали інтеграцію в освітньому процесі як необхідність, яка проявляється у відо-

браженні взаємозв'язків навколишнього світу, поєднанні окремих явищ і предметів для забезпечення гармонійного розвитку особистості.

Важливість встановлення міжпредметних зв'язків для забезпечення цілісності освітнього процесу підкреслював Я.А. Коменський, адже «всі знання виростають з одного кореня – навколишньої дійсності, мають між собою зв'язки, а тому повинні вивчатися у зв'язках» [1, с. 307]. Такий підхід до на-

вчання дає змогу учням отримати знання, які гармонійно об'єднані навколо теми, подивитись на об'єкти та явища з різних боків.

Швейцарський педагог Й.Г. Песталоцці вважав закономірністю поєднання теоретичних знань з практичною діяльністю та фізичною працею. На його думку, такий підхід відповідає психології дітей і сприяє гармонійному сполученню їх розумового й фізичного розвитку. Німецький учений і педагог Й.Ф. Гербарт обґрунтував психологічний аспект взаємозв'язку знань. Він стверджував, що інтелектуальний зв'язок проявляється в здатності відтворити засвоєні раніше знання шляхом приведення їх у взаємозв'язок з тими знаннями, що пізнаються в даний момент через ясність отримання асоціацій.

Перше теоретичне обґрунтування аспектів інтегрованого навчання в освітньому процесі початкової школи було здійснене К.Д. Ушинським, який, досліджуючи структуру наук, розкрив психолого-педагогічні основи залежності окремих навчальних предметів і світоглядної ролі міжпредметних зв'язків. Система знань, наголошував він, яка має бути засвоєна учнями, не є арифметичною сумою абстрактних уявлень, а являє органічно пов'язані між собою єдині знання про об'єктивно існуючий світ. Разом з тим, крім спеціальних понять, які належать кожній науці, є поняття, спільні для багатьох, а деякі й для всіх наук.

За твердженням В.М. Лопаткіна [4, с. 162], інтеграція в освітньому просторі проявляється в перетворенні компонентів освітньої системи через створення освітніх комплексів інтегрованого типу; розробку інтеграційних освітніх програм, навчальних курсів та занять; отримання інтегративних результатів освіти

Таку взаємодію компонентів інтеграційного процесу науковці називають вищою формою взаємозв'язку, яка виражається в єдності цілей, принципів, змісту, форм організації навчального та виховного процесів з метою розв'язання суперечностей між ними засобами різних освітніх галузей, які створюють укрупнені педагогічні одиниці та складаються з цілісних змістових блоків – інтеграторів. Такі інтегратори, як правило, аналогічні інтеграторам в науці.

Науковець А.П. Ліферов звертає увагу на те, що інтеграція в освіті здійснюється на основі систематизації процесу пізнання, що ґрунтується на виявленні в змісті знань метаконцептів – загальних понять, «які застосовуються практично до будь-якої навчальної дисципліни та внутрішньо притаманні процесу пізнання» [3, с. 298].

Український філософ, дослідник методологічних основ педагогічної інтеграції С.Ф. Клепко вважає найбільш реальною формою педагогічної інтеграції форму організації знань, яка веде до їх ущільнення, оптимізації та інтенсифікації шляхом застосування спеціальних засобів їх наочної презентації. Ідея технологічного забезпечення візуалізації знань в освіті, на його думку, «набуває провідного значення, а вимоги, відповідно до яких освіта

повинна розглядати знання як реальну частину реального світу, сприймаються не метафорично, а в прямому значенні слова» [2, с. 22-33].

Таким чином, інтеграція як динамічний процес на кожному етапі розвитку знищує існуючі зв'язки та відновлює їх на значно вищому рівні, утворюючи єдність та цілісність системності пізнання світу. Тому інтеграцію нами визначено як доцільне упорядкування та об'єднання у ціле раніше розрізнених частин на основі встановлення міжпредметних зв'язків між ними.

У нашому дослідженні інтеграція розуміється як процес, спрямований на досягнення цілісності і єдності в розвитку дитини дошкільного віку. Інтеграція рухової і пізнавальної діяльності дітей дошкільного віку характеризується зближенням, об'єднанням в ціле, взаємним пристосуванням змісту різних розділів програми при досягненні внутрішньої (ціннісно-орієнтаційної) єдності. При цьому відзначаються впорядкування, структурування, велика ступінь цілісності програмного змісту, стійкість, стан гармонійної рівноваженості, упорядкованого функціонування різних частин освітнього процесу, певна ступінь його автономії і ефективності. Результатом інтеграції рухової і пізнавальної діяльності дітей виступає гармонійно розвинена особистість дошкільника.

Крім того, доцільність реалізації інтегрованих занять в дошкільній освіті пояснюється синкретичною природою дитини дошкільного віку, яка у власному пізнанні світу «йде одночасно у різних напрямках» і має здатність до цілісного світосприймання за допомогою чутливих інформаційних каналів.

Інтеграція – це процес взаємодії елементів із заданими властивостями, що супроводжується встановленням, ускладненням і зміцненням істотних зв'язків між елементами на основі достатньої підстави, в результаті якої формується інтегрований об'єкт (цілісна система) з якісно новими властивостями, у структурі якого зберігаються індивідуальні властивості вихідних елементів.

У контексті вищевикладеного слід підкреслити, що ж таке інтегровані заняття. Під інтегрованими заняттями ми розуміємо таку форму організації діяльності, при якій однією темою об'єднані завдання, наприклад, фізичного виховання та математичного розвитку, пов'язані руховою і пізнавальною діяльністю.

В процесі інтегрованих занять вирішуються три групи завдань. Оздоровчі: розвиток фізичних якостей; задоволення природної біологічної потреби в рухах; сприяння підвищенню рівня функціональних спроможностей організму, зміцнення опорно-рухового апарату. Освітні: формування основних важливих рухових умінь і навичок «школи рухів». Виховні: сприяння розвитку і активізації когнітивних процесів; розвиток та формування інтересу до занять фізичними вправами, до пізнання навколишнього світу; розвиток довольної поведінки, здатності до подолання труднощів; розвиток соціальних емоцій; розвиток здатності до позитивної

взаємодії в колективі й навчання комунікативних навичок.

Інтегроване фізкультурне заняття має відповідати таким вимогам:

- рухово-пізнавальна спрямованість;
- чіткість і компактність;
- продуманий і логічний взаємозв'язок матеріалу;
- взаємозумовленість і взаємозв'язок інтегрованого матеріалу на кожному етапі заняття;
- інформативна ємність навчального матеріалу;
- систематичність і доступність навчального матеріалу [5].

Слід зазначити, що фізкультурне інтегроване заняття має проводитися за традиційною схемою і мати трикомпонентну структуру (вступно-підготовча, основна і заключна частина).

Ефективність інтегрованих занять залежить від рівня педагогічної майстерності та особистісних якостей педагога. Дидактичні умови, при яких розкривається глибокий освітній, розвивальний і виховний потенціал інтегрованих занять, зводяться до вичленування міждисциплінарних об'єктів вивчення на інтегрованому занятті; раціонально організованої спільної роботи педагогів з підготовки інтегрованого заняття; узгодженості дій вихователя і дітей; активізації пізнавальної діяльності дітей; різ-

номанітності форм навчальної діяльності та збільшення наступності між ними; оперативного використання зворотнього зв'язку для регулювання педагогічного процесу. У зв'язку з цим інтеграція рухової і пізнавальної діяльності являє собою системну єдність певного кола знань, способів дії і взаємопов'язаних з ними пізнавальних підходів, навчально-пізнавальних проблем, засобів і методів навчання і залежить від цілей і завдань педагогічного процесу.

Література

1. Коменский Я.А. Великая дидактика : Педагогическое наследие / сост. В.М. Кларин, А.Н. Джуринский. Москва : Педагогика, 1989. 307 с.
2. Клепко С.Ф. Интеграция и полиформизм знания у высшей освіти. Философия освіти. Фундаментальные проблемы философии освіти. 2006. №3 (5). С.22-33.
3. Лиферов А.П. Основные тенденции интеграционных процессов в мировом образовании : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Рязань, 1997. 335с.
4. Лопаткин В.М. Интеграционные процессы в региональной системе педагогического образования : монография. Барнаул: БГПУ, 2000. 162 с.
5. Пивовар А. А. Організаційно-методичні основи розвитку фізичних і пізнавальних здібностей дітей старшого дошкільного віку в процесі занять фізичними вправами : навч.- метод. посіб. Перяслав-Хмельницький : Пальміра, 2005. 111 с.

УДК 373.31

*Гадельшина А.А.,
Головнева Е.В.*

Стерлитамакский филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Башкирский государственный университет»

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

*Gadelshina A.A.,
Golovneva E.V.*

Sterlitamak branch of the federal state budgetary educational institution of higher professional education "Bashkir State University"

EDUCATIONAL ASPECTS OF THE USE OF TECHNOLOGY OF PROJECT ACTIVITIES IN PRIMARY SCHOOL

Аннотация.

В данной статье обозначены воспитательные аспекты использования проектной деятельности на уроках и во внеурочной деятельности в начальной школе. Представлены этапы подготовки и реализации проекта в начальной школе, дается краткая характеристика каждого этапа. Даны практические рекомендации по реализации технологии проектной деятельности в соответствии с ФГОС НОО.

Abstract.

This article outlines the educational aspects of the use of project activities in the classroom and in extracurricular activities in primary school. The stages of preparation and implementation of the project in primary school are presented, a brief description of each stage is given. Practical recommendations are given for the implementation of the technology of project activities in accordance with the Federal State Educational Standard of the LEO.

Ключевые слова: *воспитание, образовательный процесс, проект, проектная деятельность, технология, младшие школьники, этапы проектной деятельности.*

Keywords: *upbringing, educational process, project, project activity, technology, junior schoolchildren, stages of project activity.*

Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования (ФГОС НОО) ставит своей целью не только достижение предметных результатов, но также метапредметных и личностных. Личностные результаты подразумевают развитие и воспитание у младшего школьника тех качеств личности, которые предписаны социальным заказом общества. Младший школьник к концу начальной школы должен знать моральные и конвенциональные нормы общества, следовать им; уметь регулировать свое поведение и высказывания; уметь выслушивать взрослых и сверстников, считаться с их мнением; быть толерантным и т.п.

В достижении личностных результатов учителю служат очень многие технологии и методы. На каждом уроке цикла начальной школы, а также и во внеурочной деятельности есть неограниченные возможности для воспитания младших школьников.

В последние годы крайне популярным становится технология проектной деятельности, которая предполагает взаимодействие обучающихся между собой с целью создания чего-то общего. Иногда проект может быть направлен на взаимодействие ребенка и семьи, что также имеет обширный воспитательный потенциал. Учитель при реализации проекта выступает лишь смотрящим и вспомогательным звеном – к нему обращаются, если возникают серьезные затруднения, а также он координирует всю деятельность от выбора темы до защиты проекта. Важными аспектами проектной деятельности выступают самостоятельность младших школьников и проблемность данной инициативы.

Младшие школьники, впервые столкнувшись с проектом (зачастую при выполнении дальнейших проектов), встречаются также и с рядом затруднений: где искать информацию, как ее переработать, какую из нее применить, а какую отложить, как ее правильно представить, в какой форме это сделать и т.д. Со всем этим младшему школьнику предстоит справляться самостоятельно или совместно со своими сверстниками (кому как удобно). В любом случае, реализация проекта позволяет каждому младшему школьнику получить навыки работы с информацией, а также овладеть некоторыми принципами ораторского искусства, ведь проект нужно защитить [1, с. 97].

Реализация проектов происходит по следующим этапам (можно расширить данный список, приведены лишь конкретные пункты):

1. Принятие решения о выполнении проекта (ов). Возможно, надвигается конкурс проектов, или учитель хочет подвести итоги года с помощью такой технологии и т.д. Невозможно принять такое решение, не выслушав мнение младших школьников, поэтому данный этап проводится коллективно.

2. Формулирование целей и задач. На данном этапе еще не утверждаются темы, происходит только первичное обсуждение того, что ждет младших школьников в дальнейшем, какие цели и задачи они видят перед собой в выполнении такого вида деятельности.

3. Составление плана. На данном этапе младшие школьники планируют свою проектную деятельность. Если это проект, который подразумевает участие в нем группы младших школьников, то между учениками распределяются роли. На этом же этапе происходит выбор темы, а также формулирование целей и задач уже непосредственно самого проекта, а не всей деятельности.

4. Выполнение плана. На данном этапе происходит сбор информации, ее анализ и интерпретация, переработка в тот вид, который был задуман в рамках проекта, а также подготовка к презентации проекта. На данном этапе также может проводиться опытно-экспериментальное исследование, если оно было запланировано.

5. Защита проекта. На данном этапе младшие школьники представляют результаты проделанной работы. Демонстрируют все подготовленные наглядные материалы, а также результаты экспериментальной деятельности, если она имела место быть. Результат проекта – всегда какой-либо продукт, он может быть, как материальным, так и знаковым [2, с. 19].

Какой же потенциал имеет проектная деятельность при достижении личностных результатов в образовательном процессе начальной школы? В первую очередь, младшие школьники сталкиваются во время реализации проекта с различными моментами, которые вызывают споры между друг другом. Разрешая эти споры, они учатся саморегуляции, а также приобретают навыки нравственно-этического оценивания ситуации, поскольку, оказавшись лицом к лицу с проблемой во взаимоотношениях, они учатся давать ей оценку с точки зрения моральных и конвенциональных норм общества.

Помимо этого, в процессе реализации проекта, у младших школьников воспитывается интерес к образовательной деятельности, к какой-либо определенной области знаний или к конкретному предмету, что влияет и на любознательность ученика в данной сфере, и на его дальнейшие успехи в рамках определенной деятельности. Если проект был реализован в рамках курса математики, то обучающиеся могут найти для себя новые стороны математической науки, познакомиться с интересными явлениями, о которых не было рассказано на уроках, заинтересоваться ими, углубить свои знания в этом вопросе и в дальнейшем показать свои успехи в математике.

Воспитывается также и уважительное отношение к сверстникам и взрослым. Поскольку каждый член группы по реализации проекта имеет совершенно равные права с остальными участниками и у него есть своя значимая часть в реализации проекта – его мнение имеет важное место в обсуждении того или иного вопроса. Младшие школьники учатся выслушивать мнения друг друга, преодолевать внутренние барьеры и соглашаться с некоторыми вопросами [3, с. 54].

Таким образом, проектная деятельность набирает популярность в начальной школе в последние годы. Несмотря на то, что данный вид деятельности достаточно трудоемкий, он позволяет продвигаться

на пути к достижению всех результатов образования, заявленных во ФГОС НОО, в том числе способствует формированию личностных универсальных учебных действий.

Список литературы:

1. Иванова Н. В. Возможности и специфика применения проектного метода в начальной школе / Н. В. Иванова // Начальная школа. – 2004. – № 2. – с. 96–101.

2. Пахомова Н. Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: Пос. для учителей и студентов пед. вузов / Н. Ю. Пахомова. – Москва : АРКТИ, 2005. – 112 с.

3. Степанов Е. Н. Планирование воспитательной работы в классе: Мет. пос. / Е. Н. Степанов. – Москва : Сфера, 2001. – 128 с.

PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

Цеева Н.А.,
Золотцева Е.В.,
Чувакин А.Л.,
Ушко Ю.Д.,
Чунтыжева З.И.

Адыгейский государственный университет

ОСНОВНЫЕ СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Tseeva N.A.,
Zolotseva E.V.,
Chuvakin A.L.,
Ushkho Y.D.,
Chuntyzheva Z.I.
Adyghe State University

THE MAIN STRUCTURAL COMPONENTS OF PHYSICAL CULTURE OF THE INDIVIDUAL IN THE SYSTEM OF CONTINUING EDUCATION

Аннотация.

Неоднозначный подход к формированию физической культуры личности в системе непрерывного образования рассмотренный в данной статье, привел к необходимости учитывать различные взгляды на понимание составных компонентов физической культуры.

Принимая во внимание различные взгляды исследователей, авторы определяют составные компоненты физической культуры личности и выделяют: коммуникативный, гностический, ценностно-ориентировочный, самодетерминирующий и деятельностный компонент.

Такой подход позволяет комплексно использовать его для изучения физической культуры личности. Поскольку студенческий возраст характеризуется периодом становления личности, именно эта структурная основа процесса влияния физической культуры на формирование физической культуры личности студентов является наиболее приемлемой.

Abstract.

The ambiguous approach to the formation of personal physical culture in the system of continuing education considered in this article has led to the need to take into account different views on the understanding of the constituent components of physical culture.

Taking into account the different views of researchers, the authors define the components of a person's physical culture and distinguish: communicative, gnostic, value-oriented, self-determining and activity component.

This approach makes it possible to use it comprehensively to study the physical culture of the individual. Since the student's age is characterized by the period of personality formation, it is this structural basis of the process of influence of physical culture on the formation of physical culture of the personality of students that is the most acceptable.

Ключевые слова: студенты, образование, физическая культура личности, компоненты физической культуры.

Keywords: students, education, physical culture of the individual, components of physical culture.

Введение. Студенческий возраст-очень значимый этап жизненного пути человека, с которым связаны важнейшие моменты социального развития и профессиональной подготовки будущего специалиста. В этом возрасте особенностями развития являются усиление сознательных мотивов поведения, а также укрепление таких качеств, как решительность, целеустремленность, настойчивость, самостоятельность, умение владеть собой. То есть в процессе воспитания формируется жизненная и профессиональная позиция человека, реализуются профессиональные намерения, формируются признаки профессиональной дифференциации.

Неоднозначный подход к формированию физической культуры личности в системе непрерывного образования привел к необходимости учета возрастных, психофизиологических, индивидуально-личностных характеристик на всех ступенях системы непрерывного образования, состоящий из пяти взаимосвязанных блоков: мотивационно-ценностного, ориентационного, операционного, энергетического и оценочного:

- мотивационно-ценностный блок включает в себя потребности, мотивы, установки, интересы личности;

- ориентационный – механизмы целеполагания, планирования и прогнозирования деятельности;

- операциональный – способности, качества, знания, умения, навыки, приобретаемые в процессе образования и жизнедеятельности;

- энергетический состоит из внимания, воли, придающей совершаемым действиям высокую степень активности и целеустремленности, эмоциональный фон, от которого во многом зависят энергетические ресурсы деятельности;

- оценочный включает в себя механизмы эмоциональной и мыслительной оценки результатов деятельности, степени удовлетворенности и позволяет на этой основе корректировать работу всех упомянутых блоков

В качестве структурных компонентов, составляющих основу физической культуры личности, вслед за Л.П. Матвеевым (2004) выделяем базисный, поведенческий и социально-ценностный.

Базисный предполагает решение таких задач, как оптимизация двигательного режима, формирование школы движений, воспитание привычки к регулярным занятиям физическими упражнениями.

Поведенческий компонент предполагает формирование умений самостоятельно заниматься физической культурой, внедрять ее во все сферы повседневной деятельности учащихся, овладевать организационно-методическими навыками.

Социально-ценностный компонент – стремление учащихся к гармоничному физическому развитию, физической подготовке, отвечающей требованиям всех сфер жизнедеятельности и характеризующейся определенной системой ценностных ориентаций по отношению к физической культуре.

В.И. Ильинич (1990) предлагает трехкомпонентную модель физической культуры личности:

операциональный, мотивационно-ценностный и практико-деятельностный.

Такой подход позволяет использовать его комплексно для изучения физической культуры личности. Поскольку студенческий возраст характеризуется периодом становления личности, то именно эта структурная основа процесса влияния средств физической культуры на формирование физической культуры личности учащихся является наиболее приемлемой.

Аналогичным образом, К. Д. Чермит (2005) определяет составляющие компоненты физической культуры личности и выделяет:

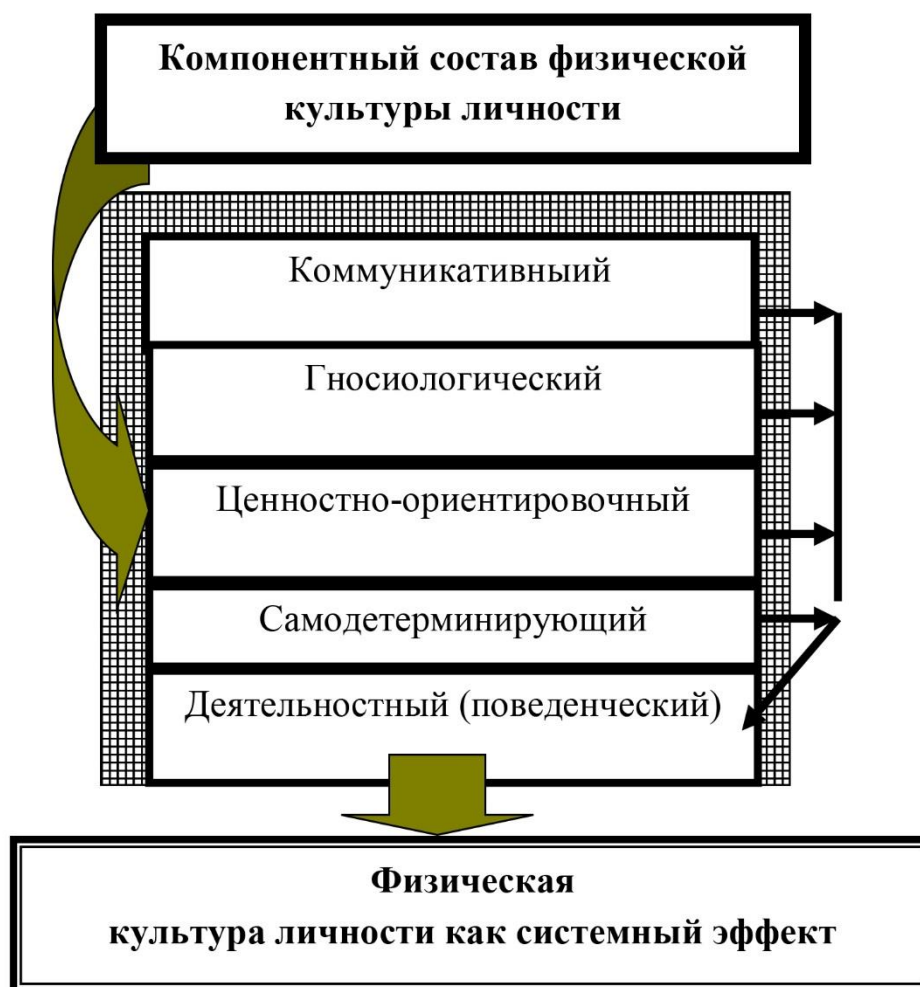
1) операциональный, включающее формирование здоровья и его составляющих: повышение уровня физического развития и физической подготовки, основы движений (навыков и умений) и достижение физического совершенства;

2) мотивационно-ценностный, проявляющийся в ценностных ориентациях, волевых усилиях и эмоциях, основанных на сформированных знаниях, убеждениях, мотивах, потребностях и интересах;

3) деятельностный, включающий: познавательную, инструкторскую, судейскую и профессиональную деятельность, направленную на саморазвитие, самореализацию, соблюдение здорового образа жизни.

Рассматривая критерии сформированности физической культуры личности, исследователи склоняются к разным точкам зрения. Одни полагают за основу двигательную активность, другие – показатели физического совершенствования, третьи – физкультурную деятельность.

Анализ содержания и состав физической культуры личности позволяет определить пять групп компонентов (рис. 1).

Человек должен обладать определенными коммуникативными умениями и навыками: общаться со взрослыми и сверстниками, быть тактичным и корректным; сочетать требовательность к другим с требовательностью к себе; опираться на положительное в личности.

Развитие коммуникативного компонента обеспечивается созданием условий для совместной деятельности преподавателя и ученика; партнерских способов взаимодействия как образца или модели взаимодействия между сверстниками; обучением средствам общения, позволяющим вступать в контакты, разрешать конфликты, строить взаимодействие друг с другом.

Особое значение имеет межличностное и межэтническое общение на протяжении всей жизни. Посредством общения человек вступает в совместную деятельность с другими индивидами, формирует сознание и является инструментом познания, следовательно, является одним из средств социализации. Очевидно, что человек является биосоциальным существом, и именно общение помогает ему определить свое место в обществе, а также способы преобразования или развития социальных отношений, в которые личность вступает. Человек испытывает потребность в общении и благодаря ему приобретает универсальные средства деятельности.

Следует отметить, что общение, как правило, имеет особую эмоциональную окраску и становится условием развития ряда личностных качеств: любознательности, любви, сострадания, доброжелательности, преданности и др.

Познавательный компонент включает в себя систему знаний о сущности познаваемых личностно объектов, которыми являются природа, общество, сам человек.

Без познания окружающей действительности человек не может должным образом войти в «контакт» с окружающим его миром, невозможно познать весь накопленный человечеством опыт, в то же время приобщиться к нему, не овладев базовыми знаниями, навыками и умениями.

Ценностно-ориентировочный (аксиологический) компонент связан с гуманистическими ценностями и направлен на развитие системы личностных ценностных ориентаций. Этот компонент, как и все остальные, не является самостоятельным, он отражает уровень освоения личностью коммуникативного, познавательного и самодетерминирующего компонентов.

Человек должен уметь отличать истинные ценности от псевдоценностей, выбирать в жизни те ценностные ориентиры, которые позволяли бы ему воспроизводить и развивать социальную реальность.

В содержание ценностно-ориентировочного компонента входит и мотивационно-поведенческий аспект. Более того, мотив поведения человека является следствием выбранных и осознанных им ценностей.

Самодетерминирующий компонент предполагает формирование у личности способности к самоопределению. Это определение своего места в жизни, обществе, осознание своих общественных, классовых, национальных интересов. Выделяя самоопределение личности как компонент ее базовой культуры, мы исходим из того, что этот компонент направлен на деятельность самого человека.

Растущий человек, овладев суммой знаний, умений, представлений, не всегда способен применить их в самостоятельной жизни, а главное – «найти свое место в жизни». В школьном возрасте учителя и родители должны не только подсказывать ребенку и подростку, как жить, что носить, что читать, кого уважать и т.д., взрослые обязаны помочь узнать и понять себя, научиться выбирать. В содержание данного компонента входит важная проблема – «как жить» и пути ее решения: выбор индивидуального образа жизни, выбор оптимального способа интеллектуальной, эмоциональной, физической активности, преодоление невзгод и т. д.

Принцип деятельностного подхода к формированию физической культуры личности основан на том, что только включая человека в разнообразные виды деятельности за счет приобретения социально-исторического опыта физического совершенствования и стимулирования его активности в данном виде деятельности, можно осуществлять

эффективное физическое воспитание (Лубышева Л.И., 1992).

Кроме того, следует иметь в виду, что основная роль в формировании физических качеств, двигательных навыков и умений, то есть в решении фундаментальных задач физического воспитания, принадлежит деятельности самого человека. Благодаря двигательной активности человек приобщается к физической культуре и делает собственным достоянием производные этой культуры.

Список литературы

1. Ильинич, В.И. О некоторых проблемных вопросах профессионально-прикладной физической подготовки вопросы теории / В.И. Ильинич // Теория и практика физической культуры. – 1990. – № 3. – С. 13-15.

2. Лубышева, Л.И. Концепция формирования физической культуры человека / Л.И. Лубышева. – М.: Изд-во ГЦОЛИФК, 1992. – 120 с.

3. Матвеев, Л.П. Теория и методика физической культуры. Введение в предмет: учебник для высших специальных физкультурных учебных заведений / Л.П. Матвеев. – СПб.: Лань, 2004. – 160 с.

4. Чермит, К.Д. Теория и методика физического воспитания: опорные схемы: учеб. пособие / К.Д. Чермит. – М.: Сов. спорт, 2005. – 272с.

5. Цеева, Н.А. Формирование базовой личностной физической культуры студенток на занятиях в специальных медицинских группах / Н.А. Цеева // Диссертация на соискание ученой степени к.п.н. Адыгейский государственный университет. Май-коп 2009. С. 228.

CHEMICAL SCIENCES

Ahmed Mahmood Hwaidi

*Supervisor : Associate professor PhD biology Aleksandr Karevskiy
Yanka Kupala University, biochemistry*

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-30117-17-18](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-30117-17-18)

THE RELATIONSHIP BETWEEN TESTOSTERONE DEFICIENCY AND GLOBAL OBESITY

Abstract.

The article aims to find the relationship between obesity and testosterone and has not reached the appropriate level to be able to definitively say that it reduces survival, as it has been published in various studies, it appears that testosterone acts primarily on visceral fat, of which abdominal obesity is a true reflection. It is this visceral fat that is responsible for the emergence of the various diseases mentioned at the beginning of the article. Therefore, we can understand that the association that is clearly associated with mortality

Introduction

The relationship between testosterone deficiency and global obesity has not reached the appropriate level to be able to definitively say that it reduces survival. As it has been published in various studies, it appears that testosterone acts primarily on visceral fat, of which abdominal obesity is a true reflection. It is this visceral fat that is responsible for the emergence of the various diseases mentioned at the beginning of the article. Therefore, we can understand that the association that is clearly associated with mortality is this, not global obesity.

A symmetrical balance is one of the key elements for achieving proper aging and quality. For this, it is necessary that our body be prepared, as if it were an hour. Two of the pillars we should focus on are obesity and hormonal imbalance.

The epidemic in developed countries that suffer from overweight is well known. Our relentless lifestyle habits and diet lead to extra pounds at some point in our lives and in some cases, they do to stay indefinitely but this extra pounds doesn't just mean physical deterioration. Obesity is clearly associated with the onset of cardiovascular disease and tumors and increases the risk of death.

On the other hand, the hormonal deficit begins to appear around the age of 35-40. In the case of men, this decrease is reflected in lower testosterone levels. It has been calculated that up to 38.7% of men have insufficient levels by the time they reach 45 years.

Testosterone is involved in many basic physiological events of our body. Not only does it improve our sexual activity and quality, but it also interferes with muscle growth, proper weight gain, and even prevents cognitive decline. As with obesity, its decrease is linked to the emergence of cardiovascular diseases and tumors and to the increase in global mortality [3].

These separate facts really deserve a special mention. However, the really interesting thing is to see how these two positions do not seem to be independent. There is an inversely proportional relationship between obesity and testosterone deficiency. But, in addition, this relationship is bidirectional. This means, on the one hand, that low testosterone levels favor weight gain and visceral fat, and on the other hand, obesity leads to lower testosterone levels [4]. Now, the reason for this duality is something that has not yet been clarified.

The results confirmed what had already been shown in other publications: testosterone deficiency per se, apart from the rest of the variables, was associated with higher mortality. Likewise, when correlating the presence of this deficiency with abdominal obesity, it has also been shown to be associated with increased mortality.

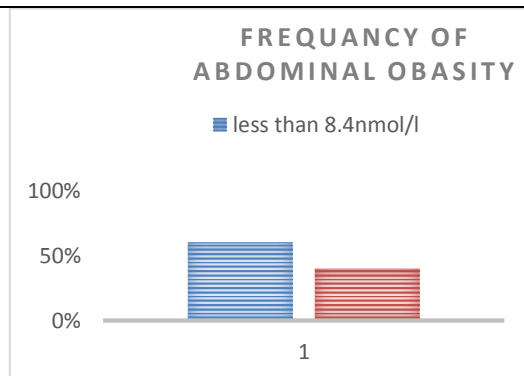
Material and method

A cross-sectional, descriptive study was conducted on 10 men, aged 33-55 years, with and without glucose tolerance disorders. The variables measured were height, weight, and waist and hip circumferences. Decisions were made about insulin, blood sugar, testosterone, cholesterol, high-density lipoprotein cholesterol,

Results

A negative association was found between testosterone levels/insulin resistance and considered parameters of obesity (body mass index, waist-hip circumference, and waist-hip ratio). Testosterone levels were lower in people with hypertriglyceridemia. Patients with endurance disorders showed a significant increase in the frequency of abdominal obesity in the presence of low testosterone values.

Table 1- The frequency of abdominal obesity by testosterone values

Conclusion

A direct relationship was found between testosterone levels and obesity, whereby low testosterone levels indicate the presence of disorders associated with metabolic syndrome.

References

1. Flegal KM, Carroll MD, Ogden CL, Johnson CL . Prevalence and trends in obesity among US adults, 1999–2000. JAMA 2002; 288: 1723–1727
2. Ogden CL, Carroll MD, Curtin LR, McDowell MA, Tabak CJ, Flegal KM . Prevalence of overweight and obesity in the United States, 1999–2004. JAMA 2006; 295: 1549–1555.
3. Flegal KM, Graubard BI, Williamson DF, Gail MH . Cause-specific excess deaths associated with underweight, overweight, and obesity. JAMA 2007; 298: 2028–2037.

ECONOMIC SCIENCES

УДК: 338.47

Буримова В.М.*Кубанский государственный аграрный университет
имени И. Т. Трубилина*

МЕХАНИЗМЫ И МЕТОДЫ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ПРИ РАЗРАБОТКЕ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Burimova V.M.*Kuban State Agrarian University
named after I.T. Trubilin*

MECHANISMS AND METHODS OF MANAGEMENT DECISION-MAKING IN THE DEVELOPMENT OF INVESTMENT PROJECTS

Аннотация.

Уточнены теоретические аспекты управления инвестиционными проектами. Институциональное, нормативно-правовое окружение, социальная демографическая среда, уровень развития финансовых рынков, рынков ресурсов, продукции отражают окружение проектов. Выявлены и обоснованы факторы, определяющие условия эффективного управления инвестиционными проектами. В фирме инвестиционная политика представляет систему приоритетных мероприятий по стимулированию и регулированию инвестиционной деятельности, определенной путем формирования иерархии целей, механизма их достижения. Успех предпринимательской деятельности компаний в туристической сфере предопределяется правильностью, обоснованностью инвестиционной стратегии. Результаты деятельности организаций, уровень их конкурентоспособности преимущественно зависят от активизации инвестиционных процессов.

Abstract.

The theoretical aspects of management of investment projects are clarified. Institutional, regulatory environment, social demographic environment, the level of development of financial markets, resources and products markets, reflect the environment of projects. The factors that determine the conditions for the effective management of investment projects are identified and justified. The financial and economic activities and the effectiveness of the provision of services are analysed on the example of a company. In company investment policy represents a system of priority measures to stimulate and regulate investment activity, determined by forming a hierarchy of goals, a mechanism for achieving them. The success of the business activities of companies is determined by the correctness, validity of the investment strategy. The results of organizations, their level of competitiveness mainly depend on the activation of investment processes.

Ключевые слова: управление, инвестиционный проект, экономическая эффективность, фактор, сценарии реализации проекта, управление рисками, конкурентоспособность.

Keywords: management, investment project, economic efficiency, factor, project implementation scenarios, risk management, competitiveness.

Обеспечение высоких темпов развития и роста конкурентоспособности организаций в долгосрочной перспективе, особенно в условиях экономических санкций предопределяются уровнем инвестиционной активности. В условиях конкурентной среды важнейшим фактором максимизации прибыли являются инвестиции в диверсификацию бизнеса. Целью работы является разработка теоретических и практических предложений по совершенствованию управления инвестиционными проектами.

Авторами уточнена модель оценки экономической эффективности инвестиционного проекта и принятия управленческих решений в организации с учетом влияния различных рисков факторов. Анализ состояния инвестиционных процессов в компании предполагает оценку уровня инвестиционной активности; степень завершенности начатых ранее инвестиционных проектов (рис. 1). В рамках

исследования разработана модель адаптации этапов риск-менеджмента для изучения подходов к организации процесса оценки факторов риска.

При высокой инвестиционной активности компании политика управления вложениями заключается в разработке стратегии управления инвестициями с учетом стратегии финансирования; формировании оптимального размера стоимости и структуры капитала [1, 2].

Модель оценки эффективности проекта и механизма принятия управленческих решений в фирме с учетом различных инвестиционных рисков. Она отличается от существующих моделей учетом адресных методов оценки рисков, что позволит комплексно проанализировать различные сценарии реализации проекта.

Окружение проекта – это факторы и объекты, не принимающие непосредственного участия в

проекте, но оказывающие влияние и взаимодействующие с элементами. Внутренние факторы составляют непосредственное окружение (поставщики ресурсов, потребители работ и услуг). Внутренние факторы – величина требуемых инвестиционных ресурсов, уровень доходности по проекту, наличие и уровень инвестиционных рис-

ков, уровень ликвидности проекта [3]. Внутренними и внешними факторами, определяющими условия эффективного управления инвестиционными проектами в организациях, являются соотношение собственных и заемных средств, оптимальная структура активов и пассивов, уровень развития инвестиционной инновационной деятельности.

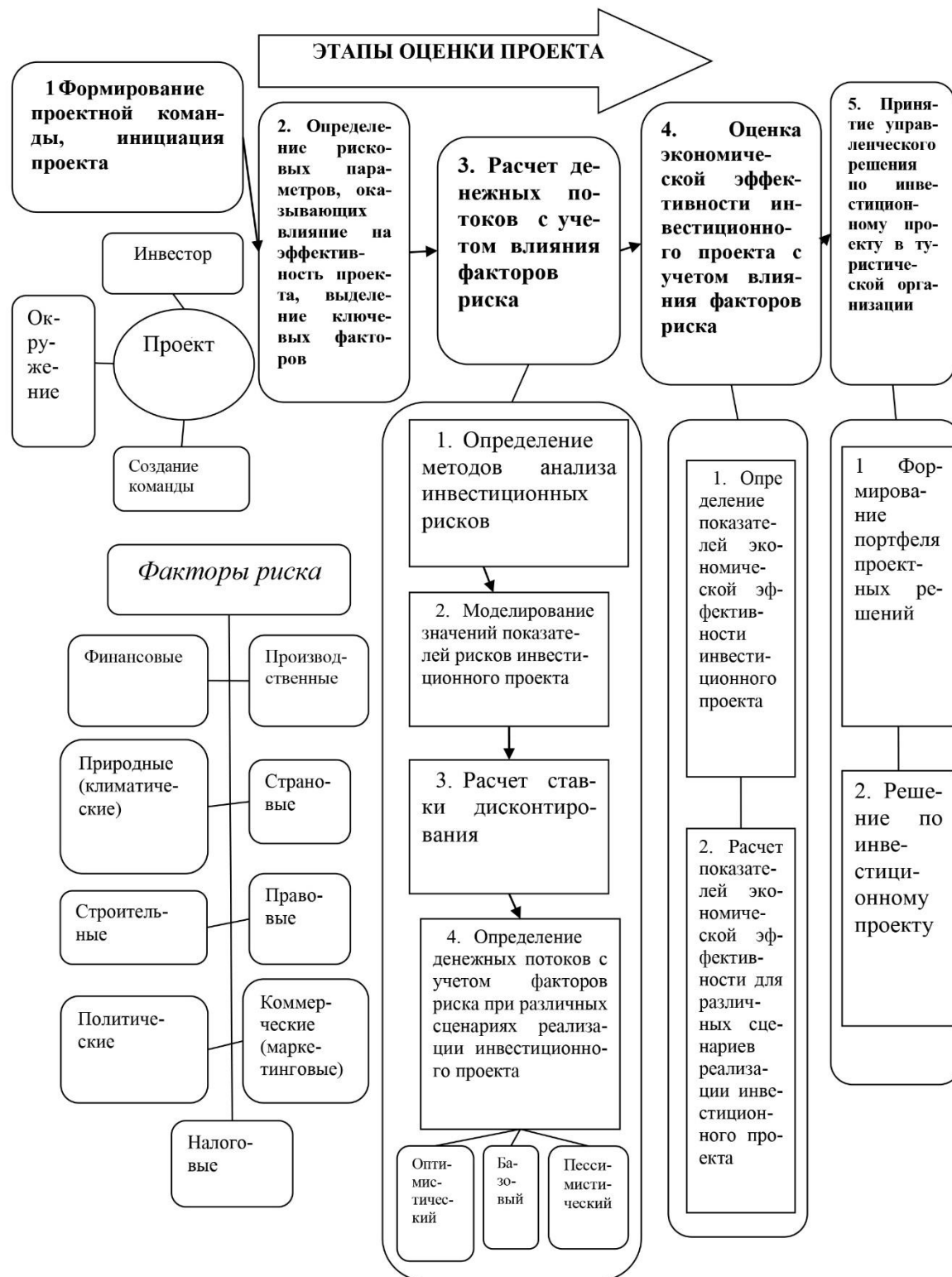

Рисунок 1 – Процесс моделирования принятия управленческих решений по инвестиционному проекту в организации

Авторами уточнена система факторов, определяющих условия эффективного управления инвестиционными проектами в организациях (рис. 2).

Рисунок 2 – Факторы внешней и внутренней среды инвестиционного проекта в организации

Авторами разработана модель адаптации этапов риск-менеджмента для изучения подходов к организации процесса оценки факторов риска (рис. 3). Одна и та же деятельность (например, разработка и вывод на рынок новой продукции) может осуществляться при проектном и традиционном управлении. В первом сценарии руководство компании, скорее всего, будет использовать матричную структуру управления. Назначенный руководитель (менеджер) проекта подчиняется напрямую генеральному директору.

В состав проектной команды входят сотрудники разных подразделений, освобожденные непосредственными руководителями от своих прямых обязанностей. Директор компании, как правило, вносит коррективы в обязанности руководителей подразделений. Сроки реализации проекта определены во времени, а результаты измеримы. Участники задания четко представляют поставленные цели [4].

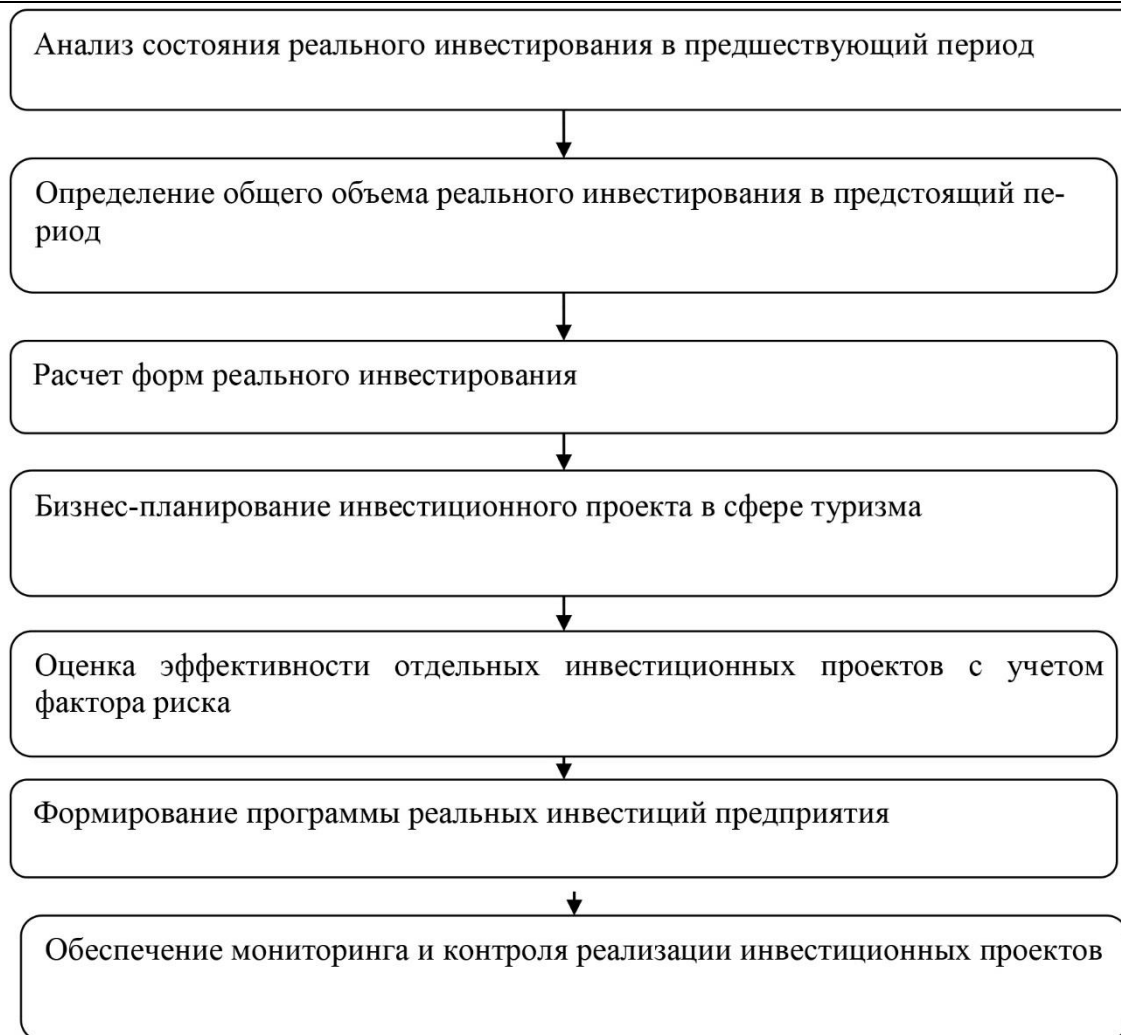

Рисунок 3 – Этапы формирования политики управления инвестиционными проектами

Во втором сценарии директор организации поручает выполнение задач одному из руководителей подразделений (к примеру, директору по маркетингу) и не освобождает его от остальных служебных обязанностей. Задачи и цели проекта нечетко понятны участникам и, скорее всего, сотрудники отнесутся к заданию как к дополнительной обязанности. Сроки реализации проекта могут оказаться растянутыми во времени, а результаты – неизмеримыми.

Сравнительный анализ проектного управления и традиционного менеджмента представлен в таблице 1. Функциональные менеджеры несут ответ-

ственность за деятельность персонала в подведомственных подразделениях, в то время как ответственность проектного менеджера распространяется только на сотрудников, занятых в проекте [5]. Согласно мнению руководства российской компании «Инталев», в небольшой организации стоимость внедрения проектного управления с помощью консультантов с учетом приобретения программного обеспечения и обучения специалистов может достигать 30 тыс. долл., в крупной организации – до 300 тыс. долл. Считается, что проектное управление позволяет сэкономить до 10 % понесенных затрат.

Таблица 1

Сравнительный анализ традиционного менеджмента и проектного управления

Критерии сравнения	Проектный менеджмент	Традиционный менеджмент
Ориентир на результаты	Имеется заказчик, в интересах которого запланирован определенный результат. Преобладает нестандартная (инновационная) деятельность	Процессы управления происходят в организации. Нацеленность на оптимизацию процессов и событий
Участники	Сотрудники организации входят в проектную команду. Возможно привлечение внешних исполнителей проекта	Сотрудники компании
Характер деятельности	Отдельные виды деятельности, связанной с рисками. Имеются ограничения по времени и финансам (на проект выделен бюджет)	Ограниченная изменчивость условий и ситуаций
Деятельность в рамках организационной структуры	Работа в структуре, функционирующей в пределах проектного цикла	Работы выполняются в рамках стабильной организационной структуры
Анализ результатов	Результаты можно оценить при окончании проекта. Успех определяется достижением установленных ранее конечных целей	Процессы регулируются в ходе работы, вносятся корректировки. Успех определяется достижением промежуточных функциональных результатов

В настоящее время внедрение проектных методов управления приобретает новые границы. Если ранее проектный менеджмент традиционно касался только некоторых отраслей народного хозяйства (строительство, энергетика, оборона), то теперь система управления проектами используется повсеместно в той или иной степени.

Проектное управление наиболее распространено в банковской системе, сфере торговли и услуг. Если компания специализируется на конкретном направлении деятельности и нуждается в постоянном усовершенствовании выпускаемых товаров в ответ на возрастающие требования потребителей, то проектное управление становится актуальным решением.

В СССР формирование системы управления проектами связано с реализацией таких знаменательных проектов, как ДнепрогЭС, российская система электрификации, освоение месторождений нефти и газа. Расширение масштабов строительства способствовало развитию методов проектного управления в области строительства. В США активно развивались методы координации инжиниринга крупных проектов.

Управление проектами как наука возникла только в конце 50-х гг. XX в. в связи с появлением компьютеров и развитием методов расчета (метод критического пути, сетевое планирование и др.). В середине 80-х гг. началось стремительное развитие науки в связи с появлением персональных компьютеров и программного обеспечения у менеджеров. Таким образом, управление проектами превратилось в способ построения и оптимизации бизнеса.

Разработанные техники и практические подходы отразились на возникновении профессиональных ассоциаций и появлении международных и национальных стандартов. Они являются основой для сертификации специалистов в области управле-

ния проектами. Стандарты отражают лучший мировой опыт в области проектного управления, являясь базой для реализации крупных международных проектов:

1. Стандарты Института Управления Проектами США Project Management Institute (PMI);

2. Американский национальный стандарт Project Management Body of Knowledge (PMBOK) – Свод знаний по управлению проектами [4];

3. International Competence Baseline (ICB, Version 3.0) – стандарты Международной ассоциации управления проектами International Project Management Association (IPMA);

4. International Standardization Organization (ISO 21500) – стандарты Международной организации по стандартизации (принят РФ, США и Евро-союзом);

5. Projects In Controlled Environments (PRINCE2) – стандарты управления проектами в Великобритании;

6. Australian Institute of Project Management – стандарты Австралийского Института управления проектами и др.

К основополагающим национальным стандартам Российской Федерации в области проектного менеджмента относятся [1]: ГОСТ Р ИСО 21500–2014 «Руководство по проектному менеджменту»; ГОСТ Р 54869–2011 «Проектный менеджмент. Требования к управлению проектом»; ГОСТ Р 54871–2011 «Проектный менеджмент. Требования к управлению программой»; ГОСТ Р 54870–2011 «Проектный менеджмент. Требования к управлению портфелем проектов»; ГОСТ Р 56714.1–2015 «Мультипроектный менеджмент. Управление проектом, портфелем проектов, программой».

С одной стороны, документы в систематизированном виде отражают лучшую практику менеджмента, имеют единую терминологию и применяе-

мые методы, дают общие рекомендации. К примеру, «Свод знаний по управлению проектами РМВоК» представляет совокупность профессиональных знаний, основанных на передовом опыте специалистов-практиков крупных американских компаний в сфере юриспруденции, бухгалтерского учета [4].

С другой стороны, документы не являются обязательными к исполнению. На уровне отдельных организаций руководители принимают регламентирующие документы (положения, инструкции, приказы), которые обязательны для исполнения и соответствуют тому или иному стандарту.

В реализации проекта участвует ряд субъектов (акционеры, банки, компании, бюджет). Соответствие целей и интересов участников обуславливает эффективность инвестиционного проекта. Существование нескольких субъектов предопределяет разные виды эффективности с позиции каждого участника. Несовпадение интересов участников, разная приоритетность сценариев вызваны формированием специфических потоков денежных потоков (поступления и затраты). Поэтому результаты оценки и решения участников могут не совпадать [5].

Эффективность участия в проекте рассчитывается для оценки реализуемости проекта и заинтересованности непосредственных участников. Она оценивается для предприятия – инициатора проекта (или для потенциальных акционеров). Эффективность определяется потоком реальных денег по инвестиционной, операционной и финансовой видам деятельности.

Экономическая эффективность является важнейшим принципом проектной деятельности. Ведь одна из главных причин неудач в реализации многих проектов, особенно «укоренившихся» в организации, заключается в том, что компании слишком увлекаются поддержкой проекта и просто перестают замечать понесенных затрат. К примеру, компания Lockheed, потерпевшая фиаско с самолетами L-1011, или проект «Глубокий тоннель» в Чикаго, который предусматривал значительное расширение канализационной системы города. Пытаясь спасти эти неудачные проекты, компании получили значительные убытки.

Строительство торгового центра, запуск производственной линии, внедрение информационной системы, разработка нового продукта или услуги – все это примеры проектов с определенными целями и результатами, ограничениями по срокам и привлеченным ресурсам. В зависимости от специфики проекта необходимо применение специализированных управленческих процедур и инструментов, а также наличия специальных навыков и знаний у руководителей проектов и участников проектных команд.

Руководитель или ответственное лицо могут принять оптимальное управленческое решение или нивелировать риски на основе использования методов и инструментов. Системное использование методов и средств проектного управления позволяет:

- сформировать оптимальную инвестиционную программу, определить необходимые объемы и источники финансирования, разработать оптимальную схему финансирования по выполняемым работам;

- провести экономическое обоснование целесообразности инвестиций в проект и эффективно управлять проектными рисками;

- эффективно управлять сроками, трудозатратами и ресурсами, принимать качественные решения на основе оперативной и достоверной информации о ходе реализации проекта;

- подготовить и заключить договоры и соглашения, управлять контрактами;

- подобрать исполнителей и подрядчиков путем проведения торгов и конкурсов;

- рассчитать необходимое количество требуемых ресурсов с составлением сметы и бюджета;

- определить сроки реализации проекта с составлением графика;

- составить план выполнения работ с выделением сроков исполнения, объемов потребления ресурсов и необходимых затрат;

- управлять качеством выполняемых работ по проекту;

- проанализировать отклонения фактического выполнения работ от запланированного, спрогнозировать последствия возникающих отклонений.

Механизм управления проектом – это способ организации проектного управления, где методы, средства и принципы взаимосвязаны и обеспечивают эффективную реализацию целей.

Методы управления проектами – это способы и приемы воздействия субъекта (менеджера или проектной группы) на группы процессов для получения запланированного результата (рис. 4). SWOT-анализ (Analysis of Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats) – исследование, позволяющее максимально использовать сильные стороны проекта, устранить или минимизировать влияние слабых сторон, снизить возможные риски и угрозы, а также к достижению прогрессивный рост и реализовать имеющиеся возможности.

Метод освоенного объема (Earned Value Technique) представляет собой систему методик, которые используются при измерении и контроле перерасхода текущих расходов по бюджету проекта, определении отставания от сроков в план-графике.

Анализ дерева решений (Decision Tree Analysis) – это диаграмма, которая отражает управленческие решения при выборе альтернатив и включает описание вероятности (риска), затрат или доходов каждого логического пути событий и будущих решений.

Модели сетевого планирования основаны на оптимизации процессов планирования и прогнозирования с помощью сетевых графиков. Они применяются для сокращения сроков выполнения сложных проектов и оптимального использования предназначенных для этого ресурсов.

Метод PERT (Program Evaluation and Review Technique) предполагает проведение событийного сетевого анализа и позволяет установить длительность проекта на основе метода критического пути. Длительность отдельных операций рассчитывается как взвешенная средняя ожидаемого, оптимистического, пессимистического прогнозов.

Метод критического пути (Critical Path Method) позволяет определить длительность проекта и проанализировать, какой путь обладает наименьшим временным резервом.

В проектном менеджменте окружающая среда – это источник рисков, которые рассматриваются и как опасность, и как вероятная опасность в случае отклонения от ранее принятых решений. В практике используются различные методы идентификации рисков проектной деятельности, включая инструментарий экономико-математического моделирования. Количественный анализ заключается в определении численной оценки величины каждого вида риска в отдельности и риска проекта в целом.

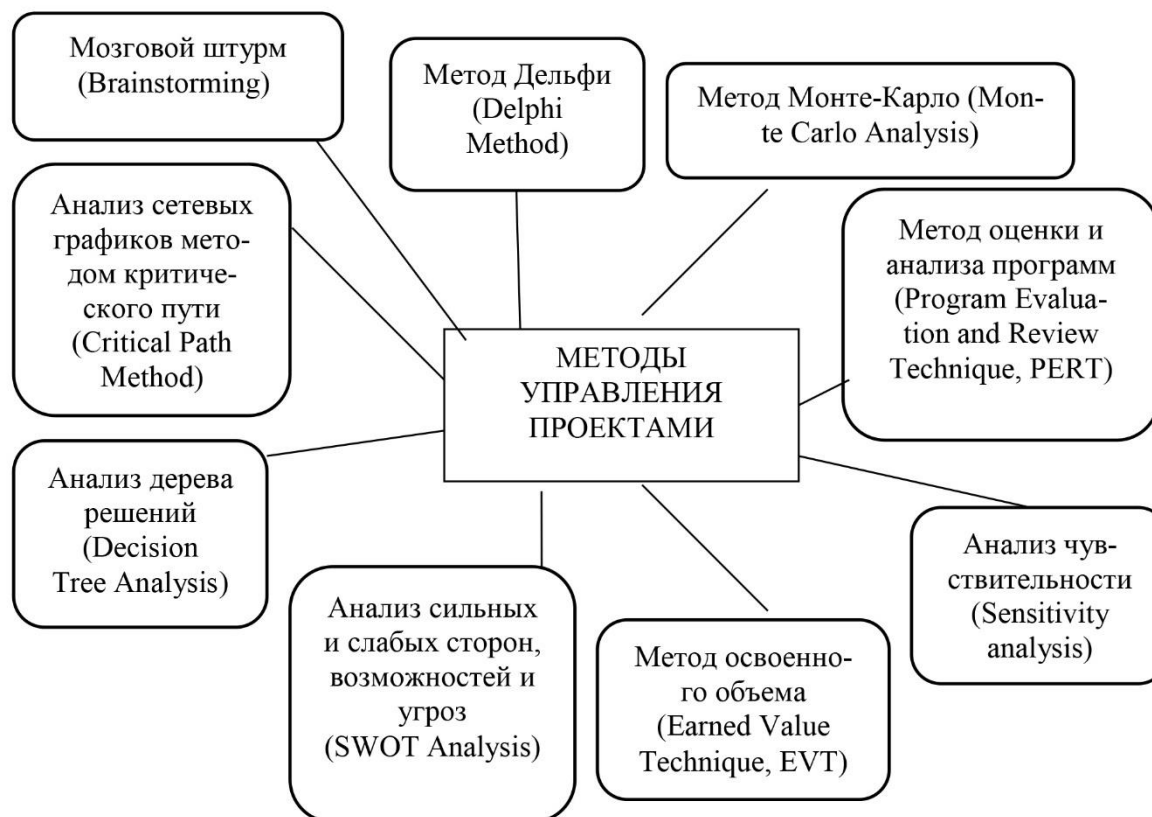

Рисунок 4 – Методы и инструменты управления проектами

Полагаем, что среди всех известных способов количественной оценки рискованности инвестиционных проектов наибольшее распространение получил расчет границ безубыточности (Breakeven analysis). Суть метода заключается в определении наиболее важных параметров тех предельных значений, при которых инвестиционный проект остается прибыльным. Хотя данный способ не предполагает непосредственной количественной оценки рисков, но он наглядно демонстрирует последствия отклонения значений «рисковых» параметров от базового сценария.

Анализ чувствительности (Sensitivity analysis) позволяет оценить влияние изменения первоначальных параметров проекта на результаты (чистую приведенную стоимость, внутреннюю норму прибыли). Недостатком метода является предположение того, что изменение одного из факторов анализируется изолированно, в то время все параметры проекта в определенной степени взаимосвязаны.

Метод анализа сценариев (Project scenario analysis) предполагает одновременное изменение

нескольких рискованных параметров и учитывает взаимозависимости между отдельными показателями. Ограничением использования метода является предположение, что проект имеет определенное число вариантов развития.

Имитационное моделирование нацелено на воспроизводство поведения системы путем анализа результатов наиболее существенных взаимосвязей между элементами. Имитационные модели позволяют воспроизводить реальные процессы и проследить возможные направления их развития путем систематического (или случайного) изменения значений управляемых переменных и анализа изменяющихся показателей прогноза. Монте-Карло (Monte-Carlo method) является одним из часто используемых методов имитационного моделирования. Предполагается реализация большого количества стохастических процессов, при этом их вероятностные характеристики должны совпадать с аналогичными величинами модели.

При анализе эффективности проектов симуляции Монте-Карло строится математическая модель,

с помощью которой определяются показатели – экономический эффект, срок окупаемости и др. К примеру, цены производителей на привлеченные ресурсы, уровень заработной платы работников, уровень товарности могут использоваться в качестве входных переменных. Переменные величины представляются как множество случайных чисел, которые распределены определенным образом. К имеющимся входным переменным подбираются наиболее подходящие законы распределения и дифференциальные функции. Риском нереализуемости проекта является суммарная вероятность сценариев, при которых нарушаются условия финансовой реализуемости.

Важнейшими инструментам проектного управления являются: диаграмма Ганта, диаграмма Парето, иерархическая структура рисков, матрица ответственности и др.

Методы и инструменты обладают рядом преимуществ и недостатков, и применение методологии значительно зависит от целей, типа и содержания планируемого к реализации проекта.

Таким образом, для управления предприятием в трансформационных условиях необходима новая модель проектного управления, которая предусматривала бы одновременно координацию действий участников, консолидацию информации, подчинение всех проектов общим целям при сохранении независимого управления отдельными проектами.

УДК: 338.242

Поэтому методы управления проектами в настоящее время вошли в повседневную деятельность руководителей. Значительное количество разных по масштабам и продолжительности проектов нацелены на то, чтобы повысить качество, сократить время изготовления изделий, снизить затраты, увеличить производственную мощность, вывести на рынок новую продукцию – и все это для достижения конкурентных преимуществ.

Список литературы

1. Трубилин А. И. Управление проектами : учеб. пособие / А. И. Трубилин, В. И. Гайдук, А. В. Кондрашова. – Краснодар : КубГАУ, 2017. – 153 с.
2. Гайдук В. И. Анализ и управление инвестиционными проектами туристической фирмы / В. И. Гайдук, В. Л. Зазимко, А. В. Кондрашова // Инновации и инвестиции. – 2020. – № 2. – С. 28-32.
3. Секерин В. Д. Инвестиционный менеджмент : учеб. пособие / В. Д. Секерин, В. И. Гайдук, А. Е. Горохова, А. В. Кондрашова. – Краснодар : КубГАУ, 2018. – 104 с.
4. Гайдук В. И. Инвестиционная оценка стратегических решений : учебно-метод. пособие / В. И. Гайдук, Г. В. Комлацкий, А. В. Кондрашова. – Краснодар : КубГАУ, 2018. – 52 с.
5. Гайдук В. И. Управление эффективностью инвестиционной деятельности фирмы / В. И. Гайдук, А. В. Кондрашова, Д. А. Кавун // Colloquium-journal. – 2019. – № 12-8 (36). – С. 22–28.

Буримова В.М.

*Кубанский государственный аграрный университет
имени И. Т. Трубилина*

МЕХАНИЗМЫ И МЕТОДЫ ПРИНЯТИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В ОБЛАСТИ СНИЖЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ РИСКОВ

Burimova V.M.

*Kuban State Agrarian University
named after I.T. Trubilin*

MECHANISMS AND METHODS FOR MAKING AND IMPLEMENTING MANAGEMENT DECISIONS IN THE FIELD OF INVESTMENT RISK REDUCTION

Аннотация.

В статье рассматриваются направления противодействия инвестиционным рискам как негативным факторам развития предприятий. Сформирован комплексный и целостный механизм понимания проблем, связанных с управлением рисками инвестиционных проектов. Основные результаты: раскрыта суть инвестиционных рисков, рассмотрены методика и предложена система по управлению рисками инвестиционных проектов.

Abstract.

The article deals with the direction counter to investment risks as the negative factors of development of enterprises. An integrated and holistic mechanism for understanding problems related to risk management of investment projects has been formed. The main results of the study are following: the essence of investment risks is disclosed, methods are considered and a risk management system of investment project is proposed.

Ключевые слова: страхование риска, оценка, система управления рисками, инвестиционный риск.

Keywords : risk insurance, evaluation, risk management system, investment risk.

Повышенные риски в деятельности компаний обусловлены объективными факторами: значительным периодом времени от начала реализации до конца проекта, в результате чего неизбежны ошибки экстраполяции на будущее данных и зависимостей; большим числом участников; наличием производственных и технологических рисков; неопределенностью политической ситуации и др. Поэтому в реальном процессе управления не столь необходимы и актуальны точные количественные оценки рисков (численные значения вероятностей и размеры ущербов). Важнее выработать инструменты воздействия на рискованность с тем, чтобы тем или иным путем снизить возможный ущерб от наступления «рискового» события.

Как известно, активизацию инвестиционных процессов можно назвать одним из необходимых условий постоянного экономического роста и эффективного функционирования российских фирм. Инвестирование сопровождается различными рисками. Под инвестиционным риском принято понимать возможность изменения условий реализации проекта по сравнению с заложенными в расчетах. Это приводит к негативным последствиям для всех или некоторых участников проекта.

В инвестиционном проектировании деятельность по принятию и реализации проекта должен координировать аналитик, держащий в своих руках

информацию о проекте и обладающей опытом и знаниями в соответствующих областях. Однако, при всем уважении и доверии к квалификации аналитиков, без четкой методической базы в области управления рисками вряд ли возможно обойтись. Практический опыт свидетельствует о множестве примеров фактического краха инвестиционных проектов из-за отсутствия своевременной квалифицированной защиты проекта от рисков.

Анализ и управление рисками проектной деятельности должны быть не начальным этапом, а постоянной функцией аналитика, а затем менеджера проекта на всех фазах и этапах проектного цикла (рисунок 1). Полагаем, что важнейшим способом воздействия на риски являются *адаптационные механизмы* снижения факторов риска. Они сводятся к включению в инвестиционный проект так называемых «условных решений», зависящих от текущего состояния объекта и его окружения.

На практике чаще всего применяется метод упразднения рисков. По существующей статистике на предынвестиционной стадии отсеивается 9 из 10 проектов из-за неприемлемых рисков. Хотя в этом случае не всегда речь идет о безусловном отклонении проекта. Чаще дается рекомендация о переделке проекта с целью снижения рисков до приемлемого уровня и выносе его на повторное рассмотрение [1].

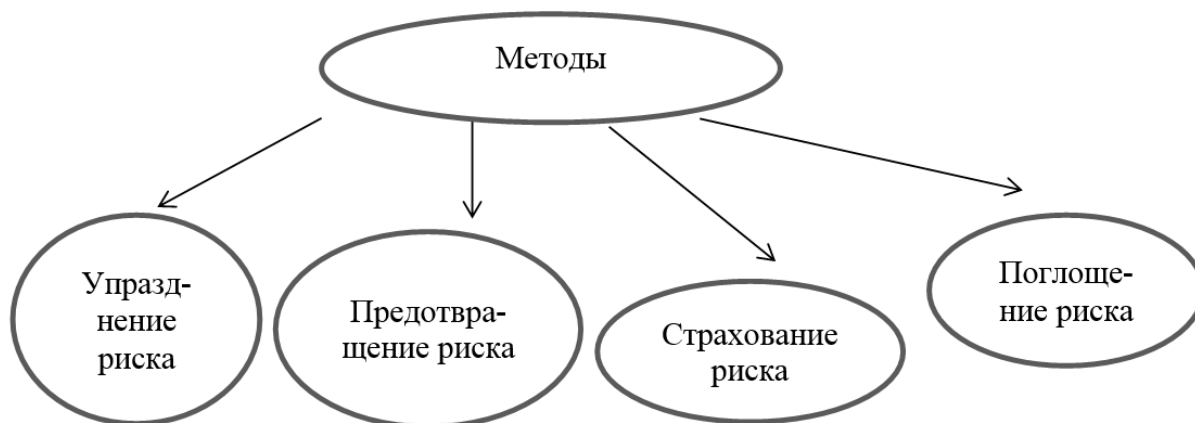

Рисунок 1 – Способы воздействия на риски

Инструментом упразднения рисков на предынвестиционной стадии может быть «фильтрация» проектов на основе широкого спектра формальных признаков:

- отсутствие связи с инвестиционными программами на ближайшие годы;
- низкая социальная значимость проекта;
- отсутствие экологической значимости проекта;
- превышение необходимых объемов финансирования установленных лимитов;
- отсутствие некоторых документов, необходимых для рассмотрения проекта, в том числе технической документации, бухгалтерской документации, договоров, контрактов, соглашений, или их неправильное юридическое оформление.

В том случае, если проект не может быть отвергнут по формальным основаниям, проводится риск-анализ инвестиций и в зависимости от его результатов выбирается тот или иной метод управления рисками проекта.

Выделим, что в современных трансформационных условиях важно использовать *инструменты предотвращения и контроля рисков*:

- увеличение сроков выполнения отдельных видов строительно-монтажных и прочих работ;
- увеличение расходов с целью возмещения возможных затрат на замену некачественной продукции;
- превентивно-профилактические мероприятия, дополняющие базовый сценарий реализации проекта и предложенные после качественного анализа степени его рискованности (рисунок 2).

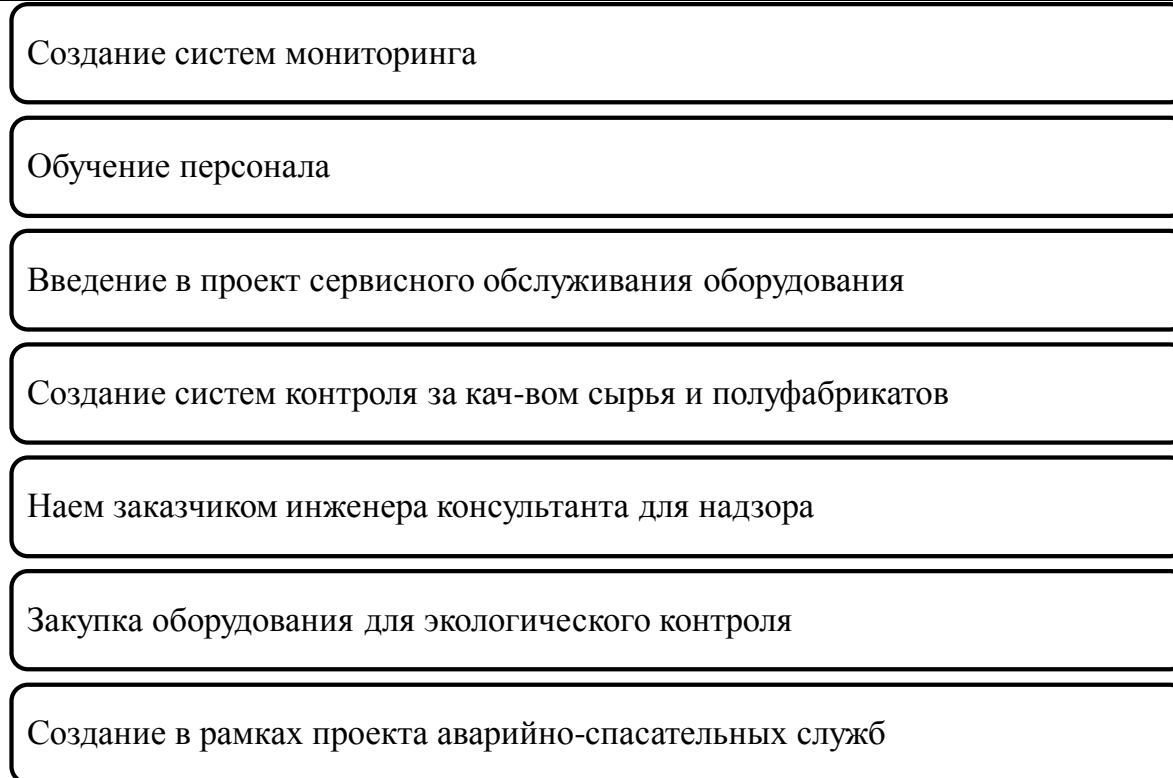

Рисунок 2 – Инструменты предотвращения рисков

С целью реализации проекта с высокой степенью риска к нему можно подключить так называемые венчурные фирмы, специализирующиеся на финансировании рискованных проектов на условиях получения 20–30 % акций создаваемого предприятия [2].

Диверсификация закупок и сбыта снижает риски в производстве, связанные с несвоевременной поставкой сырья и материалов, и риски отсутствия реализации продукта. Наличие нескольких поставщиков и покупателей усложняет организацию сбыта продукции и закупок сырья, а, следовательно, увеличивает расходы предприятия.

Метод страхования в форме договоров о страховании разнообразных проектных рисков и соответствующих им полисов (страховых сертификатов) связан с привлечением к проектной деятельности профессиональных страховщиков. Последние являются внешним коммерческим гарантом. Они предоставляют свои услуги за определенное вознаграждение и не требуют контргарантий или надежного обеспечения.

Инвестиции страхуются от политических, коммерческих и финансовых рисков. Условия российской действительности и российское законодательство реально позволяют пока только частично страховать риски проекта (например, страховать конкретные виды основных фондов, персонал).

К страхованию как методу снижения проектных рисков могут прибегнуть практически все участники проектной деятельности, добровольно или по требованию партнеров.

Страхование с участием кредитора – это, в первую очередь, страхование риска непогашения кредита. Страховыми событиями могут быть остановки производства в связи с непоставкой сырья,

отсутствием оборотных средств, авариями на производстве, изменением конъюнктуры рынка, общественно-политическими событиями. Убытки от простоя измеряются размером недополученной прибыли предприятия. В страховом договоре оговаривается минимальный срок простоя производства, после которого наступает страховой случай.

Видами страхования могут быть страхование потери прибыли:

- в результате поломки машин, пожара;
- в связи с внедрением новых технологий;
- на случай нереализации продукции [3].

Практически любой контракт – на осуществление строительно-монтажных работ, поставку машин, оборудования, транспортных средств, оказание консультационных услуг – может содержать раздел о страховании. Наиболее четко отработаны вопросы страхования в контрактах на осуществление поставок инвестиционных товаров. Оборудование страхуется от риска повреждения или порчи при транспортировке. Договор со страховой компанией заключается страхователем в пользу получателя товаров. Условия контрактов должны включать обязательства поставщиков предоставить покупателям страховые полисы.

Страхование строительных рисков имеет очень большое значение для обеспечения всей проектной деятельности. При наступлении страховых случаев восстановление объекта подрядчиком может быть быстрым за счет возмещения страховщиком потерь и расходов для проведения восстановительных работ.

В связи с ужесточением законов по охране окружающей среды становится актуальным страхование экологических рисков производства: ответственности за загрязнение поверхностных и

грунтовых вод, почвы, воздуха. Цель страхования – покрыть страхователю расходы, связанные с компенсацией ущерба третьим лицам в результате загрязнения окружающей среды.

Практика зарубежной инвестиционной проектной деятельности показывает, что банк-кредитор, как правило, требует от всех участников проектной деятельности страхования у профессиональных компаний-страховщиков своих проектных рисков и предоставления банку соответствующих страховых полисов и договоров страхования.

Среди множества способов перераспределения рисков между участниками инвестиционного проекта можно выделить:

- гарантии;
- поручительства;
- залого;
- контракты [4].

При невыполнении участником проекта своих обязательств потери несут не только остальные участники проекта, но и сам виновник наступления «рисковой» ситуации. *Залог* – один из наиболее часто встречающихся способов обеспечения обязательств.

Снизить рискованность проекта для его непосредственного заказчика на строительной и производственной стадиях можно с помощью *особых условий и оговорок в контрактах и договорах*. Так, существует практика заключения подрядных контрактов на условиях «под ключ». Оговорки о затруднениях в подрядных контрактах на создание объектов капитального строительства предполагают продление контракта с учетом новых условий. Стороны обязуются в случае возникновения затруднений начать переговоры и пересмотреть некоторые условия договора.

В подрядном контракте должна быть статья о заранее оцененных убытках. Согласно этой статье, подрядчик обязуется выплатить заранее оговоренную сумму убытков в случае невыполнения договора подряда в установленный срок.

Соответствующие статьи и оговорки в контрактах на поставку сырья и выполнение строительно-монтажных работ призваны распределить риски между инициатором проекта и подрядчиком, инициатором проекта и поставщиками.

Механизмы адаптации инвестиционного проекта могут быть использованы на всех стадиях реализации проекта. Их суть заключается в условном описании некоторых элементов проекта. Например, не устанавливается один конкретный поставщик сырья, а предполагается, что если цена сырья у первого из названных поставщиков превысит определенный заданный предел, проект предусматривает работу предприятия на сырье другого, также заранее оговоренного поставщика.

Другими словами, некоторые параметры проекта не фиксируются заранее, а прописаны все возможные ситуации реализации проекта и каждой из них ставится в соответствие значение адаптированного параметра. Имея план поведения в той или иной ситуации, лицо, принимающее решение по

проекту, может существенно снизить его рискованность, приспособившись к реальным условиям. Например, механизм адаптации может предусматривать введение новых источников финансирования под определенный процент в случае нехватки финансовых средств. Другой пример адаптационного механизма – изменение графика погашения задолженности по займам.

Одним из инструментов адаптации проектов, предусматривающих бюджетные инвестиции, может быть *изменение схемы финансовой поддержки проекта со стороны бюджета*. Структура финансирования проекта должна быть тесно увязана с уровнем рисков. Высокий уровень риска по проекту может быть элиминирован гибкими условиями бюджетного кредитования. Например, можно предусмотреть такой график погашения задолженности по бюджетному кредиту, когда темпы и абсолютные суммы погашения будут зависеть от результатов финансово-экономической деятельности предприятия-заемщика в ходе реализации проекта.

Самострахование – это резервирование собственных средств на покрытие ущерба в случае наступления определенных рисков событий. Например, речь идет о включении в текущие издержки резерва затрат на непредвиденные расходы, на дополнительные (резервные) запасы сырья и материалов.

Таким образом, набор инструментов управления рисками зависит не только от природы инвестиционного проекта, но и от этапа проектирования.

На предынвестиционной фазе проектная организация, разрабатывающая бизнес-план и обосновывающая необходимость и целесообразность инвестиций в данный проект, должна представить заказчику полис страхования от риска профессиональной ответственности.

На инвестиционной фазе используются инструменты: гарантия погашения задолженности по кредиту; гарантия завершения проекта (для кредитора) и др. На производственной стадии могут быть задействованы такие инструменты, как страхование имущества (активов) проектной организации; страхование гражданской ответственности, хеджирование от коммерческих рисков.

Поскольку риск – понятие субъективное, инструменты управления рисками тоже используются в интересах конкретных участников проектной деятельности: кредиторов, организации, осуществляющей проект, подрядчиков, поставщиков.

При *бюджетном финансировании* могут быть задействованы все без исключения инструменты управления рисками. Тем не менее отметим инструменты, которые целесообразно и эффективно применять для снижения рискованности проекта именно с точки зрения интересов бюджета.

Обобщенная процедура рассмотрения заявки на финансовую помощь со стороны о бюджета состоит в следующем.

1. Рассматриваются учредительные и уставные документы и бухгалтерская отчетность инициатора проекта.

2. Оценивается финансовое состояние получателя бюджетных средств.

3. Анализируются пакеты документов, характеризующих залоговое обеспечение кредита.

4. Проверяется технико-экономическое обоснование инвестиционного проекта.

5. Оценивается бюджетная эффективность проекта.

Обязательными условиями предоставления финансовой поддержки являются:

- отсутствие просроченной задолженности по ранее предоставленным бюджетным кредитам;

- удовлетворительная оценка финансового состояния получателя бюджетных кредитов;

- проведение независимыми оценщиками определения стоимости имущества (ценных бумаг), передаваемого в залог, если таковое имеется;

- положительная оценка коммерческой и бюджетной эффективности проекта с учетом факторов риска.

Главными проектными рисками для бюджета являются риск непогашения задолженности и риск нецелевого использования денежных средств, полученных из бюджета.

Уровень процентной ставки за бюджетный кредит должен находиться в прямой зависимости от уровня риска, который бюджет принимает на себя по данному проекту.

Доля финансового участия бюджета должна находиться в обратной зависимости от доли принимаемого им на себя риска инвестиционного проекта. Чем выше уровень рискованности проекта, тем более гибкой должна быть выбранная форма финансовой поддержки инвестиционного проекта со стороны бюджета.

При решении вопроса о финансовой поддержке проекта госорганы должны рассмотреть все возможные формы такой поддержки и выбрать наименее рискованную. Среди таких форм:

- использование различных форм лизинга;
- предоставление кредита не непосредственно инициатору проекта, а подрядчику, поставщику сырья, покупателю проектной продукции;
- предоставление гарантий в различных формах кредиторам, подрядчикам.

Инструментом защиты от бюджетных рисков на инвестиционной фазе может быть гарантия завершения работ по проекту, требуемая от заемщика денежных средств. Гарантия завершения работ по проекту аналогична гарантии погашения долга по кредитному соглашению, но действует только до выхода объекта на проектную мощность. Сумма гарантии должна покрывать всю сумму долга. Такую гарантию могут обеспечивать учредители проектной компании, заинтересованные участники проекта: подрядчики, покупатели проектной продукции.

В качестве альтернативы гарантий завершения работ по проекту можно рассматривать *страховые полисы для покрытия строительных рисков*.

Гарантию погашения долга по проекту могут дать, например, спонсоры проекта. Однако такая гарантия должна найти отражение в балансе спонсоров в течение всего времени погашения кредита и возврата долгов бюджету. Это не всегда устраи-

вает гарантов. Тогда применимы другие инструменты гарантий, не столь тяжелые для спонсоров или фигурантов, дающих их.

Распространенной формой косвенной гарантии может быть заключение долгосрочных контрактов на реализацию проектных продуктов и приобретение производственных ресурсов. При этом контракты должны заключаться на срок, не меньший, чем срок погашения кредита или возврата денежных средств. Особое внимание обращается на платежеспособность и перспективы развития компаний – покупателей проектного продукта и поставщиков сырья [5].

С поставщиками сырья, материалов и других производственных ресурсов имеет смысл заключать договоры типа «поставляй или плати». В данном случае контракты предусматривают обязательства поставщика в случае непоставки товаров в обусловленные сроки компенсировать расходы покупателя, связанные со сменой поставщика.

Компания, осуществляющая проект, должна четко выявить все виды юридической ответственности: по выполнению контрактов, аренде поставкам и прочие – и позаботиться о покрытии рисков, возникающих в связи с возможным неисполнением этих обязательств. В бизнес-плане этого проекта необходимо узнать, какие типы страховых полисов и на какие суммы планируется приобрести. В конечном счете подобного рода страховки снизят вероятность невыплат или несвоевременных выплат по долгам в городской бюджет со стороны получателя государственных средств своевременных выплат по долгам в бюджет со стороны получателя государственных средств.

Таким образом, риски присутствуют на всех этапах реализации инвестиционного проекта, при этом некоторые из них невозможно учесть на предынвестиционной стадии. В силу изменения внешних условий в ходе реализации проекта, а также появления дополнительных знаний или дополнительной информации о рисках предварительные оценки могут оказаться неточными. В процессе оценки необходимо использовать комплексный подход, основанный на предварительной идентификации рисков проекта и их последующем качественном и количественном анализе.

Оценка инвестиционных рисков рассматривается как часть общей поэтапной процедуры упразднения рисков финансирования проекта, проводимой на стадии выбора вариантов для инвестирования.

Список литературы

1. Секерин В. Д. Инвестиционный менеджмент : учебное пособие / В. Д. Секерин, В. И. Гайдук, А. Е. Горохова, А. В. Кондрашова. – Краснодар : КубГАУ, 2018. – С. 45-79.

2. Кондрашов Д. В. Риск-менеджмент как направление повышения эффективности бизнеса / Д. В. Кондрашов, А. В. Кондрашова // Научное обеспечение агропромышленного комплекса : сб. ст. по материалам 74-й науч.-практ. Конф. По итогам НИР за 2018 г.; под ред. А. Г. Кошаева. – Краснодар : кубГАУ, 2019. – С. 817–819.

3. Кондрашова А. В. Управление жизнеспособностью предприятия в рамках обеспечения его экономической безопасности / А. В. Кондрашова,

А. А. Федянин, И. К. Корецкий // Проектный и инвестиционный менеджмент в условиях цифровой экономики : материалы национальной научно-практ. конф. (г. Краснодар, 2 апреля 2020 г.). – Краснодар : ФГБУ «Российское энергетическое агентство» Минэнерго России Краснодарский ЦНТИ - филиал ФГБУ «РЭА» Минэнерго России, 2020. – С. 159-164.

4. Клюкач В. А. Оценка экономических рисков при осуществлении инвестиционных проектов в АПК : монография / В. А. Клюкач, С. Д. Мельников, Н. М. Седова. – М. : Российская акад. с.-х. наук, 2007. – 294 с.

5. Трубилин А. И. Управление проектами : учеб. пособие / А. И. Трубилин, В. И. Гайдук, А. В. Кондрашова. – Краснодар : Кубанский ГАУ, 2017. – 153 с.

УДК 338.48-4 doi: 10.20998/2313-8890.2021.01.03

Мехович Артем Сергійович,

магістр з міжнародних економічних відносин, старший викладач,

Крупіца Ірина Вікторівна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туристичного бізнесу та рекреації, Одеська національна академія харчових технологій,

Моїсєєва Наталія Іванівна

доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін, Державний біотехнологічний університет,

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-30117-31-43](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-30117-31-43)

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОЗДОРОВЧО-ЛІКУВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У РЕГІОНАЛЬНИХ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЯХ

Mekhovich Artem Sergeevich,

Master of International Economic Relations, Senior Lecturer,

Krupitsa Iryna Viktorivna,

Candidate of Economic Sciences (PhD in Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Tourism Business and Recreation,

Odessa National Academy of Food Technologies

Moisieieva Nataliia

Doctor of Economics, Associate Professor,

Head of Department UNESCO Chair for «Philosophy of Human Communication», Social and Humanity Sciences, State Biotechnological University

FORMATION OF THE CONCEPTUAL SYSTEM OF HEALTH AND TREATMENT TOURISM IN REGIONAL TOURIST DESTINATIONS

Анотація.

У статті розглянуто актуальні питання розвитку оздоровчо-лікувального туризму, як нового напрямку туристичної діяльності. У всьому світі активно пропагується ідея здорового способу життя і все більше людей прагнуть до гармонійного стану душі і тіла. Цьому сприяє оздоровчий та лікувальний туризм. Важливим питанням в курортно-рекреаційній сфері є визначення дефініцій і чітке розмежування понять "санаторно-курортна допомога" і "лікувальний" та «оздоровчий» туризм. Історично склалося таким чином, що оздоровлення розглядалось як наступний етап лікування, тому лікувально-оздоровчий туризм охоплював у своїй більшості людей середнього та похилого віку. Молоді люди у своїй більшості не потребували лікування, тому лікувально – оздоровчі програми їх мало приваблювали. Поява та неконтрольоване розповсюдження коронавірусної інфекції змусило людство переглянути майже все, що пов'язано із комунікаціями, переміщенням та спілкуванням. Оздоровчо-лікувальний туризм у наші часи стає пріоритетним державним завданням, що стосується життєдіяльності людини і спрямоване на відновлення і розвиток її фізичного та духовного здоров'я. В світі лікувальний і оздоровчий туризм відноситься до найдинамічніших видів туризму. За прогнозом Всесвітньої організації охорони здоров'я (WHO), до 2022 року туризм та сфера охорони здоров'я стануть одними з найбільш пріоритетних напрямків розвитку

Abstract.

The article considers topical issues of development of health tourism as a new direction of tourist activity. The idea of a healthy way of life is actively promoted all over the world and more and more people strive for a harmonious state of mind and body. This is facilitated by health and medical tourism. An important issue in the field of resort and recreational sphere is the definition of definitions and a clear distinction between the concepts of "sanatorium and resort care" and "medical" and "health" tourism. The majority of middle-aged and elderly people did not need treatment, so medical and health programs did not attract them much, and the emergence and uncontrolled spread of coronavirus infection forced mankind to reconsider almost everything related to communication, movement and communication. -Medical tourism in our time is becoming a priority state task related to human life and aimed at restoring and developing his physical and mental health. In the world, medical and health tourism is one of the most dynamic types of tourism. According to the World Health Organization (WHO), by 2022 tourism and healthcare will become one of the most priority areas for the development of national economies.

Ключові слова: оздоровчо-лікувальний туризм, регіональна туристична дестинація, коронавірусна інфекція, курортно-рекреаційна сфера, туристична інфраструктура.

Keywords: health-improving and medical tourism, regional tourist destination, coronavirus infection, resort-recreational sphere, tourist infrastructure.

Постановка проблеми.

У повсякденному житті людей різного віку туризм займає одну з лідируючих позицій серед інших видів відпочинку. У всьому світі активно пропагується ідея здорового способу життя і все більше людей прагнуть до гармонійного стану душі і тіла. Цьому сприяє оздоровчий та лікувальний туризм. Важливим питанням в курортно-рекреаційній сфері є визначення дефініцій і чітке розмежування понять "санаторно-курортна допомога" і "лікувальний" та «оздоровчий» туризм. Історично склалося таким чином, що оздоровлення розглядалось як наступний етап лікування, тому лікувально-оздоровчий туризм охоплював у своїй більшості людей середнього та похилого віку. Молоді люди у своїй більшості не потребували лікування, тому лікувально-оздоровчі програми їх мало приваблювали.

Зміна парадигми у відношенні людей молодого віку до оздоровлення, як було зазначено вище, обумовлена станом соціального середовища на фоні коронавірусу. Тому люди, які перенесли тяжке захворювання, тепер потребують реабілітації свого здоров'я, незалежно від віку. Таким чином, ринок лікувально-оздоровчого туризму зазнав глобальних змін, а традиційні санаторно-курортні заклади і курорти перестають бути місцем лікування і відпочинку осіб похилого віку і перетворюються на багатофункціональні оздоровчі центри, розраховані на широке коло споживачів. Така трансформація курортних центрів зумовлена двома причинами. По-перше – це зміна характеру попиту на лікувальні та оздоровчі послуги та перевага здорового способу життя. Все більше людей різного віку прагнуть підтримати власну фізичну форму і мають потребу у антистресових програмах внаслідок перенесених захворювань, спричинених пандемією. Переважно це люди середнього віку, які надають перевагу активному відпочинку і часто обмежені в часі. Не останнім фактором є також те, що курорти поступово втрачають традиційну фінансову підтримку держави, а тому вимушені шукати такі види діяльності, які б підтримували основне призначення і у той же час забезпечували рентабельність курортного комплексу на основі інноваційних технологій велнесу, спа - та медичних послуг.

Викладення основного матеріалу.

На початку ХХІ сторіччя туризм став однією із невід'ємних складових частин життєдіяльності людей у більшості країн світу та одним із найперспективніших напрямків соціально-економічної діяльності. Туристична індустрія генерує 11 % валового продукту в світі. Туризм є одним з секторів який розвивався найбільш стабільно і становив основу економіки багатьох розвинених країн світу та країн, що розвиваються. Через пандемію коронавірусу за даними Світової ради з подорожей та туризму (WTTC) туристична галузь за підсумками 2020

року може недорахуватися 2,1 25 трлн долл. прибутків [1]. Через обмеження на пересування та карантин під загрозою перебуває 75 мільйонів робочих місць у всьому світі. Найбільше – 48,7 мільйона робочих місць припадає на Азійсько-Тихоокеанський регіон. По 10 мільйонів робочих місць може зникнути у Європі та Америці [2].

З огляду на минулі ринкові тенденції, це означатиме втрату від 5 до 7 років зростання. Разом з тим, UN WTO підкреслює історичну стійкість туризму та спроможність створювати робочі місця після кризових ситуацій. Для збереження туристичної галузі треба вжито термінових заходів [3]. Тому існує потреба у розробці наукових і прикладних аспектів виходу з кризи. Зважаючи на вказане, дане питання є актуальним та потребує пошуково-аналітичних та практичних розробок. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку туристичної індустрії розглядалися в роботах таких українських авторів, як І. І. Волкова, Т. А. Городня, О. І. Графська, Л. П. Дядечко, О. В. Євтушенко, О. О. Кифяк, І. В. Крупіца, В. Ф. Любіцева, М. П. Мальська, В. О. Матросова, С. А. Мехович, А. Ю. Парфіненко, П. Г. Перерва, П. О. Подлепіна, В. І. Сідоров, І. М. Шамара, І. М. Школа, В. К. Федорченко, В. І. Цибух та ін. Серед іноземних дослідників варто відзначити А. Александрову, В. Гаворецькі, Дж. Джафарі, В. Квартальнова. Ці та інші автори свого часу зробили певний вклад у розробку теоретичних та практичних питань розвитку туризму. У докторській дисертації Графської О. І. обґрунтовано теоретико-методологічні засади та удосконалено організаційно-економічний інструментарій розвитку туристично-рекреаційної сфери в економіці територіальних громад України в умовах сучасних викликів [4].

У працях Подлепіної П. О. визначено закономірності диференційованого характеру впливу ключових показників розвитку міжнародного туризму на ВВП країн. Представляє практичний інтерес запропонований вченою механізм державного сприяння розвитку конкурентних переваг. Він включає міжнародні організації, держави, туристичні інституції, транснаціональні туристичні ланки взаємодії, туристичні дестинації, нормативно-правове забезпечення, туристичну інфраструктуру та таке інше. Це дає можливість сформулювати підходи до побудови державних стратегій розвитку туристичної галузі країн, що розвиваються [5].

Питанням моделювання сталого розвитку туризму та розробки стратегії туристичних організацій в умовах невизначеності присвячено наукові праці С. А. Меховича та інших [6,7]. Непочатенко В. О. аналізує наслідки кризових явищ, що спричинені COVID-19. Вчений вважає, що сьогодні криза, пов'язана з пандемією COVID-19, змусила туристичний бізнес вийти з зони комфорту та шукати інноваційні шляхи розвитку та діяльності. На

його думку, для того, щоб туризм відновився після кризи, його слід реанімувати упровадженням різного роду новацій. Зробити це можна багатьма шляхами, але, основними мають стати – державна підтримка туризму та підприємницьких ініціатив у даній сфері, поліпшення сервісу, зокрема у сфері гостинності, та посилення інформаційної компанії в мережі Інтернет. Автор надає практичні пропозиції щодо виходу з кризи, упровадження яких дасть змогу зменшити рівень негативного впливу наслідків пандемії на економіку туристичної галузі України [8].

Всебічний аналіз стану сучасного туризму надав у своєму інтерв'ю «Голосу України» Президент Асоціації навчальних закладів України туристського і готельного профілю В. К. Федорченко. Він вважає, що держава має передбачити у своїй політиці такі механізми, які б стримували стихійний розвиток галузі та спрямовували її еволюцію у такому напрямі, щоб зберегти природне і культурне середовище для прийдешніх поколінь. Саме тому необхідність участі держави у формуванні та реалізації туристичної політики зазначається у Гаазькій декларації з туризму, яка була прийнята на Міжпарла-

ментській конференції ЮНВТО у 1989 році. У декларації прямо визначається: «Туризм має плануватися державою на конкретній і послідовній основі та стати частиною комплексного плану розвитку будь-якої країни разом з іншими пріоритетними секторами, такими як промисловість, сільське господарство, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, освіта» [9]. У той же час жодна галузь народного господарства України і світу не зазнавала такої кількості реорганізаційно-хаотичних змін, як туризм. Ці маніпуляції практично призупинили поступовий розвиток туризму та завдали галузі суттєвої шкоди [10].

За даними Міжнародної туристичної організації подорожі з метою лікування та оздоровлення стали основою міжнародних туристичних обмінів, а питома вага туристів, що подорожують з метою «*leisure, recreation and holiday*» складає близько 56% або 784 млн осіб щорічно (дані UNWTO за 2018 р., а «*health treatment*» разом з відвідуваннями родичів та друзів, паломницькими чи релігійними подорожами займає біля 27% усіх відвідувань [11]. Концептуальною системою для лікувально-оздоровчого туризму стали виокремлення потреб туристів у оздоровленні та медичних послугах (рис.1).

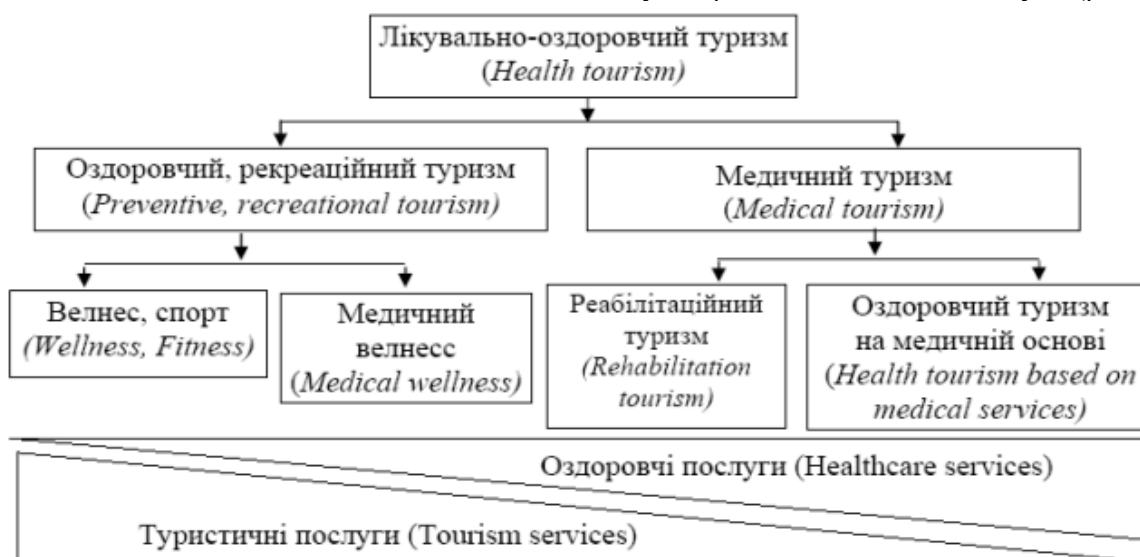

Рис. 1. Концептуальна система лікувально-оздоровчого туризму [12].

Як видно з рис.1, «лікувально-оздоровчий туризм» включає оздоровчий туризм (recreational tourism, or health care tourism), лікувальний туризм (health tourism or health treatment tourism) та медичний туризм (medical tourism and wellness). Рекреація охоплює всі види відпочинку, в тому числі санаторно-курортне лікування і туризм. Рекреаційний туризм включає поїздки з метою відпочинку, оздоровлення і лікування, а також відновлення і розвитку фізичних сил.

Актуальним постає питання щодо механізму створення оздоровчо-лікувальних туристичних маршрутів з урахуванням рекреаційних умов туристичних дестинацій, які створювались десятиріччями. З усього виходить, що в одній туристичній дестинації може бути не один і не два різних оздоровчих маршрути, що прив'язані до одних і тих же

лікувальних закладів. При чому оздоровчі маршрути повинні складатись диференційовано з урахуванням фізичного стану туристів та реальних медичних показань щодо фізичного навантаження. Тобто, мова йде про створення спеціальної регіональної структури на основі державно-приватного партнерства. Це може бути Департамент оздоровчо-лікувального туризму регіональної туристичної дестинації. (РТД). В його функції повинна входити експертиза регіональних маршрутів для різних категорій туристів. Слід зазначити, що оздоровчий туризм ще не набрав популярність, тому що методологічно не вирішено ряд питань його організації. До того ж багато питань щодо наслідків пандемії та засобів боротьби з цим захворюванням не має закінчених рекомендацій та обґрунтувань. Саме це стримує розвиток теорії та організації оздоровчого туризму як важливого

туристичного напрямку у діяльності регіональних туристичних дестинаціях.

Як слідує з рис.2, між оздоровчим та медичним туризмом, існують суттєві розбіжності. Перш за все вони стосуються стану здоров'я людини. Якщо оздоровчий туризм показано для загального покращення самопочуття, то клієнти медичного туризму – це особи з гострими та хронічними захворюваннями які потребують традиційної медицини. В числі послуг таким туристам може бути хірургічна допомога стаціонарне лікування та медична допомога у лікарнях з використанням медикаментів.

Перетин кордонів на фоні пандемії сприяв в Україні прискоренню темпів розвитку внутрішнього оздоровчого туризму. Найважливішим фактором є наявність лікувальних–оздоровчих ресурсів різної етимології. Центральною системоутворюючою одиницею туристичної інфраструктури є курорт. У курортах зосереджено всі компоненти оздоровчого туризму.

Специфікою ринку медичного туризму є надання послуг медичного характеру та насиченість ринку охорони здоров'я, який являє собою сукупність наявних та потенційних товарів та послуг, спрямованих на захист і відновлення здоров'я.

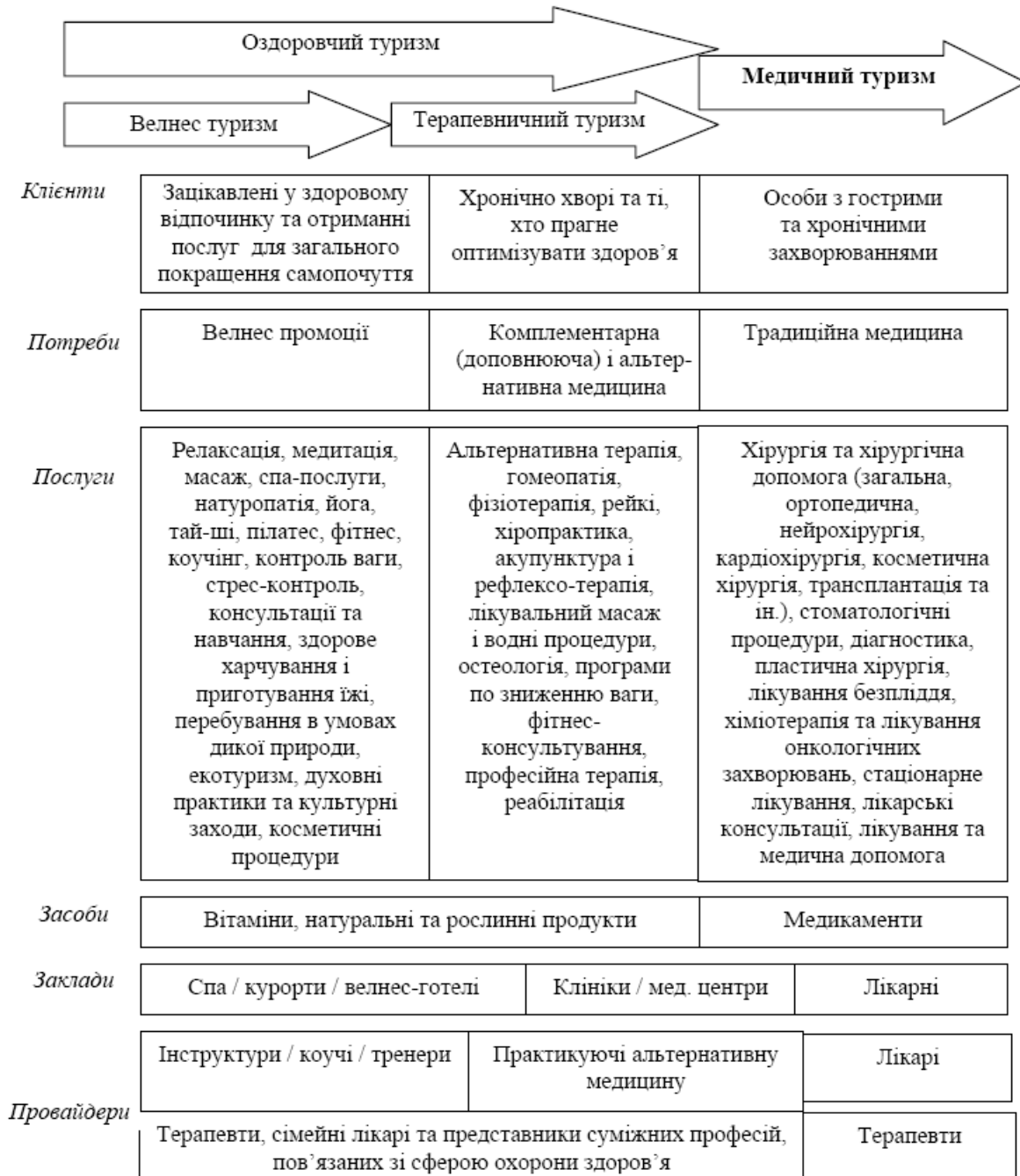

Рис. 2. Зміст оздоровчого та медичного туризму [13]

На відміну від медичного туризму оздоровчий туризм орієнтується на рекреаційно-туристичну інфраструктуру. Хоча в окремих привабливих туристичних дестинаціях використовується мультиплі-

нарний підхід до розбудови різнопланових закладів туристичної індустрії. Оздоровчі послуги можна поділити на кілька груп: послуги з реабілітаційного

туризму, оздоровчі (санаторно-курортні, спа- та велнес послуги). Товаром на ринку медичного туризму виступають також послуги з б'юти-туризму (послуги з пластичної хірургії, догляду за зовнішністю та косметологічні послуги).

Лікувальний туризм здійснюється з метою зміцнення здоров'я і передбачає перебування в санаторно-курортних установах. Метою оздоровчого туризму є профілактика захворювань і відпочинок. Він характеризується тривалістю подорожі, відвідуванням меншої кількості міст і більшою тривалістю перебування в одному місці, тобто поряд із проведенням дозвілля передбачає відпочинок, релаксацію, оздоровлення [14]. Такий вид відпочинку краще характеризується формулою поновити, оживити, розслабитися, оновити («renew, revive, relax, refresh»).

Щодо лікувально-оздоровчого туризму немає єдиної думки як відносно самого терміну (лікувальний, лікувально-оздоровчий, спортивно-оздоровчий, реабілітаційний, рекреаційний і так далі), так і змісту цього поняття. Більшість фахівців схиляються до того, що лікувально-оздоровчий туризм необхідно визначати виходячи з виділення трьох його основних складових - лікувально-реабілітаційною, валеологічною (оздоровчою) і рекреаційною. Перші дві складові - медичні по своїй суті, третю складову утворюють відпочинок і досугово-розважальні послуги. За кордоном найчастіше в контексті лікувально-оздоровчого туризму використовуються терміни "health tourism", "medical tourism", "wellness tourism". Є декілька визначень медичного, велнес і лікувально-оздоровчого сегментів туризму, проте експерти в основному згодні у тому, що і медичний, і велнес-туризм розглядаються як підкатегорії лікувально-оздоровчого туризму (health tourism), при цьому велнес-туризм вважається здійснюваним практично здоровими людьми, основним мотивом яких є збереження і зміцнення свого здоров'я, у той час як медичний туризм здійснюється людьми, що страждають будь-якими захворюваннями [15].

При цьому перша дефініція - health tourism, або найбільш відповідний в перекладі лікувально-оздоровчий туризм - є, на думку більшості авторів, найбільш невизначеною категорією. Цей термін зазвичай використовується для позначення будь-яких поїздок з метою поліпшення стану свого здоров'я як за допомогою лікувально-реабілітаційних заходів, так і оздоровчих. За визначенням UNWTO, health tourism включає послуги, що широко варіюють від відвідування спа центрів до хірургічних втручань, які можуть бути прийняті тому, що це або дешевше, або медичні установи в пункті призначення перевершують такі ж в домашніх умовах, або тому, що турист хоче зберегти анонімність [16].

По іншому документу UNWTO, "Health tourism - це туризм, пов'язаний з поїздками в спа-центри або на курорти, основною метою яких є поліпшення фізичного добробуту мандрівника через застосування фізичних вправ і терапію, дієтичний контроль і медичні послуги, що відносяться до під-

тримки здоров'я". Д-р Стів Хейджоф трактує це поняття вужче: health tourism (медичний туризм) є поїздкою в інші країни або території для цілей закупівлі медичних послуг і інших заходів в області охорони здоров'я, синемизує таким чином поняття "health tourism" і "medical tourism" [17].

Є також думка, що health tourism пов'язаний, головним чином, з термальним туризмом і відвідуванням мінеральних джерел з лікувальною метою, тобто підкреслюється більше оздоровча суть цього терміну [18].

Термін "medical tourism", на думку зарубіжних дослідників, конкретніший. М. Букман і К. Букман визначають медичний туризм як поїздки з метою поліпшення свого здоров'я, а також економічну діяльність, що є торгівлею послугами і є зрощенням, принаймні, двох секторів: медицини і туризму [19].

Як оздоровчий туризм найбільш часто перекладається термін «wellness tourism». В основі такого туризму лежить велнес-концепція, яка визначає велнес як «стан здоров'я завдяки гармонії тіла, розуму, духу за рахунок самовідповідальності, фізичній культурі, краси, здорового харчування, дієти, відпочинку (антистресу), медитації, психічної діяльності, освіти і турботи про навколишнє середовище...» [20, 21].

Велнес туристи можуть отримувати процедури, дуже схожі на ті, які використовуються медичними туристами, але відмінність полягає в мотиві - збереження і зміцнення їх здоров'я, відвертання хвороби, а не лікування вже наявної патології. Існує багато визначень і моделей велнеса. В цілому, велнес - рух підкреслює активну позицію, в якій люди намагаються виявити потенційні проблеми і запобігти їх подальшому розвитку з тим, щоб залишатися у формі і фізично і психологічно. Оскільки люди беруть участь в розважальних заходах, знаходячись у відпустці, туризм є ідеальним засобом для сприяння здоров'ю.

Ключовими технологіями реалізації велнес-концепції є спа-технології. Спа — метод фізіотерапії, пов'язаний з водою. Практика "прийняття води" у терапевтичних цілях досягла свого розквіту у 19-му столітті. Іноді використовується для позначення таких понять, як лазня, водолікування, баланеотерапія, таласотерапія і навіть псаммотерапія. Спа-курорти - це міста, які пропонують лікування мінеральними і морськими водами, водоростями і солями, лікувальними грязями і цілющими. Відомими європейськими спа-курортами є Віші і Евіан у Франції, Абано-термі в Італії і Спа у Бельгії. Нині багато готелів світу мають власні спа-центри. Існує індустрія спа-салонів, що пропонують відвідувачам гідромасажні ванни. Слово "спа" походить від назви бельгійського курорту Спа, який набув популярності в усій Європі завдяки своїм лікувальним водам. З часом слово стало прозивним і стало вживатися для позначення бальнеологічних процедур або супутніх їм явищ.

Існують різні підходи до дефініції "spa". На сайті Intelligent Spas(2007) spa - об'єкти були визначені, як "бізнес, пропонуючий spa - процедури, гру-

нтовані на водних методах лікування, які практикуються кваліфікованим персоналом в професійній і розслаблюючій обстановці". Розглядати spa - об'єкти як "місце підвищення загального благополуччя за допомогою різних професійних послуг, які сприяють оновленню розуму, тіла і духу" пропонує Міжнародна Spa Асоціація (ISPA) [22].

Часто spa – бізнес ототожнюється із салонами краси, масажними центрами і медичними установами. На нашу думку, це не вірно. В основі spa – бізнесу використовуються водні процедури і такі , де є місце для відпочинку.

Узагальнюючи наявні публікації, можна дати наступне визначення: spa - це концепція духовного і фізичного оздоровлення, спрямована на гармонізацію відношення людини із зовнішнім середовищем на основі поєднаного використання природних і штучних чинників з переважанням водних процедур, здорового харчування і рухової активності. Усі ці послуги надаються туристам у курортах. У світі виділяються дві полярні моделі організації курортної справи, що мають, обумовлені еволюцією курортної практики - західноєвропейська і російська. У Західній Європі і США, що відрізняються досить вільною організацією лікувально-оздоровчого туризму, це поняття визначається виходячи з головного мотиву поїздки - поєднання відпочинку і лікування(оздоровлення). При цьому медичні послуги не протиставляються іншим послугам у складі турпродукта і не завжди є домінуючими. Виходячи з цього, Європейська курортна асоціація визначає лікувальний туризм як активний відпочинок, який впливає на зміцнення здоров'я і фізичний розвиток особистості і пов'язаний з пересуванням особи за межі постійного місця проживання. У цьому визначенні ясно виділяються два критерії лікувального туризму - цільовий і просторовий. Загально прийнятним підходом є такий, що лікувально-оздоровчий туризм визначається як поєднання відпочинку і розваг і індивідуальних, спрямованих на турботу про клієнта програм здоров'я. Це визначення активно використовується Європейською асоціацією наукових експертів в області туризму. У вказаному визначенні явно просліджуються три складові лікувального туризму - відпочинок, профілактика і лікування. При цьому домінують відпочинок і розваги, що укладається в зміст західноєвропейської моделі лікувального туризму. По цій моделі розміщення туристів і відпочивальників організовується в готелях, які відомі завдяки професійному-хау і великому досвіду в області медицини і відпочинку. Ще однією ознакою лікувального туризму у вказаному його трактуванні є комплексність обслуговування, тобто гармонійне поєднання програм по збереженню і зміцненню здоров'я, реабілітаційних і омолоджуючих програм, релаксаційних і творчо-освітніх програм, спеціального живлення.

На дещо інший аспект лікувального туризму пропонує звернути увагу Х. Харштедт. Згідно з ним лікувальний туризм включає відвідування бальнеологічних і інших курортів місцевими і іноземними туристами при зміні їх постійного місця прожи-

вання. Таким чином, зарубіжна туристська практика при визначенні лікувального туризму концентрує увагу фахівців на наступних аспектах:

- основним мотивом поїздки є поліпшення здоров'я;

- гармонійне поєднання у складі курортного продукту медичних і оздоровчих послуг з досуговими і розважальними;

- особиста ініціатива туриста у формуванні своєї лікувальної програми і відповідальність за отримання цих послуг і їх ефект.

У вітчизняній практиці лікувально-оздоровчого туризму акценти при його визначенні робилися і робляться виключно на медичній її складовій, при явно другорядній ролі рекреаційного компонента. При цьому лікувально-оздоровчий туризм позначається як самостійний вид туризму, спрямований на відновлення здоров'я і його профілактику [23].

Оздоровчо-лікувальний туризм - це новий розділ курортної діяльності, який розглядає організацію роботи санаторно-курортної галузі з точки зору технології подорожі. Це досягається шляхом формування туристського продукту, в основі якого закладена лікувальна або оздоровча технологія, що покращує якість життя. Соціальне значення нового напрямку полягає в створенні значимої частини цілісної системи охорони здоров'я за рахунок формування блоку "відпочинок" (для здорових, ослаблених і хворих) і підвищенні рентабельності санаторно-курортної галузі за рахунок впровадження в її роботу закономірностей туристичного бізнесу і технологій управління якістю обслуговування. Тим самим поняття "санаторно-курортна допомога" і "оздоровчо-лікувальний туризм" зближуються і створюють туристичні дестинації. Туристичні дестинації характеризуються різними напрямками, видами і різновидами сфери туризму.

Аналіз свідчить, що останнім часом популярною стала таласотерапія, Wellness та Spa-процедури. Такий підхід у бажанні санаторно-курортних закладів підтримують нові асоціації медичного туризму, такі як Українська асоціація медичного туризму (УАМТ) та Всесвітня асоціація медичного туризму (GHTC). Такий туризм передбачає організацію медичного обслуговування пацієнтів разом із організацією відпочинку та надання лікування, діагностики чи профілактики захворювань, отримання оздоровчих, рекреаційних чи інших послуг.

З кожним роком медичний туризм набуває все більшої популярності, особливо серед мешканців США, Канади та країн Західної Європи. Наприклад, у США кількість людей, що не мають повноцінної медичної страховки, перевищує 50 млн осіб. У більшості населення медична страховка не покриває лікування хронічних захворювань, операції, повноцінне стоматологічне лікування та протезування. Тому багато американців вважають за краще проходити такі види лікування за кордоном. Часто пацієнти просто змушені займатися міжнародним медичним туризмом, так як не можуть отримати окремі медичні послуги у себе в країні через законодавчі заборони та обмеження. Безумовно для

розвитку медичного туризму необхідний ресурсний потенціал, як природного характеру так і розвинена інфраструктура і кваліфікований персонал медичних лікувальних закладів. Часто медичний туризм ототожнюють з оздоровчим, але ці поняття не ідентичні [24].

Наведені результати досліджень свідчать про те, що зміни у світовій економіці, викликані пандемією, потребують проведення якісно нових досліджень. Такі дослідження актуальні ще тому, що в Україні власна туристична індустрія ослабла та вона найбільше постраждала від глобальної пандемії COVID-19.

За останні 30 років у сфері туризму України відбулося більше 14 реорганізацій органу виконавчої влади цієї галузі. Експерименти були різні. Туризм поєднували в одному відомстві з економікою і торгівлею, культурою, молодіжною політикою і спортом, але позитивних наслідків це не мало, бо через постійні реформування ці структури встигали тільки приймати та передавати повноваження, втрачаючи певні здобутки. За роки незалежності Кабінет Міністрів України прийняв дві Державні програми, дві Стратегії розвитку туризму та курортів. Законом України «Про туризм» визначено, що держава наголошує туризм одним із пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури. Нажаль, всі ці документи не супроводжувались послідовними, продуманими перспективними діями. Для подальшого сталого розвитку туристичної галузі їм бракувала професійності, стабільності, наукова прогнозованість та передбачуваність. Криза ще раз продемонструвала потребу у концентрації на раціональному і ефективному використанні туристичних, природних, лікувальних та рекреаційних ресурсів та формуванні туристично-рекреаційного простору шляхом створення зон розвитку туризму та курортів, розробці конкурентоспроможного національного туристичного продукту. Міжнародний туризм - одне з найбільш динамічних явищ у світовій економіці. Його вплив проявляється у стимулюванні діяльності не тільки туристичних підприємств, але й суб'єктів багатьох суміжних ринків. Зростаючий туристичний потік сприяє активізації підприємств в усіх секторах економіки, капіталізації активів, створенню робочих місць, економічному та соціальному зростанню. У 2019 році глобальна індустрія туризму забезпечувала (прямо та опосередковано) близько 330 млн робочих місць, що еквівалентно 10,3% від загального рівня зайнятості. Кожен десятий працівник в світі був зайнятий в туристичному секторі. На кожне робоче місце, безпосередньо створене в сфері туризму, створювалось близько півтора додаткових робочих місць. Кожні 30 туристів, що відвідують країну створюють прямо одне робоче місце та опосередковано - два. Тільки готелі та ресторани всього світу забезпечують роботою понад 144 млн осіб. Серед них близько 44 млн самозайнятих і 7 млн роботодавців. Більшість туристичних підприємств складають мікро-, малі та середні підприємства (МСП) з менш ніж 50 працівниками. Приблизно 30% всієї робочої сили зайнято в компаніях від 2 до 9 працівників

[25]. Ключова роль у розвитку міжнародного туризму належить країнам Європейського союзу. Перевагою подорожей Європейським Союзом є шенгенський простір, який дає змогу подорожувати країнами Єврозони з однією мультивізою. Туристична галузь ЄС досить розвинута. Вона налічує 2,4 млн. підприємств, понад 90% з яких припадає на сектор малого та середнього бізнесу. Туризм забезпечує зайнятість населення. 12% зайнятості на ринку праці Єврозою, створює близько 23 мільйонів робочих місць. Частка зайнятості в туризмі від загальної зайнятості в Ісландії становить 15,7%, в Іспанії 13,5% в Ірландії - 10,3%, в Греції 10,0% та в Португалії 9,8%. [26] Майже щорічно близько 267 мільйонів європейців (62% населення) здійснюють щонайменше одну поїздку з метою відпочинку, а 78% європейців проводять відпустку у своїй країні чи іншій країні ЄС. [27, 28] За даними Єврокомісії, щороку туризм приносить Іспанії близько 145 мільярдів євро. А дохід німецьких готелів, турфірм та інших компаній даного сектору становить 240 мільярдів євро на рік. Туризм забезпечує 10% ВВП Європейського Союзу, від 2,6% в Словаччині до 25% у Хорватії. Найбільше залежать від туризму, (у % від ВВП) такі Держави-члени ЄС, як Хорватія (25%), Кіпр (22%), Греція (21%), Португалія (19%), Австрія, Естонія, Іспанія (15%), Італія (13%), Словенія, Болгарія (12%), Мальта (11%), Франція (10%), Німеччина (9%) [29]. Частка туризму в загальній економіці України за різними оцінками дорівнює 1,4- 9% ВВП. Всесвітня туристична організація ООН (ЮНВТО) визначила цю частку на рівні близько 9% ВВП України [30]. В Україні економіка залежить здебільшого від внутрішнього туризму, а також внутрішньої складової виїзного туризму. В'їзний потік із за кордону займає незначну частину від загального обсягу національного туризму. Абсолютна більшість українців (67%) проводять відпустку в Україні, і лише третина (33%) - за кордоном. За обсягами туристичних відвідувань в Україні у списку лідерів по кількості туристів знаходяться Одеса, Львів, Київ, Херсонська, Запорізька, ІваноФранківська та Миколаївська області. Точно порахувати скільки українців подорожують Україною не можливо. Причина в тому, що свої подорожі українці найчастіше організовують самостійно, не звертаючись до турфірм. Крім того, під час відпочинку українці часто ігнорують офіційні готелі, віддаючи перевагу відпочинку або у наметах, або у приватних садибах. Українці, які проводять відпочинок за кордоном, зазвичай обирають Єгипет, Польщу, Туреччину, Чорногорію і Грецію. В 2019 році до Туреччини поїхали рекордні 1,5 млн українських туристів, до Єгипту - близько 1 млн осіб. Загалом до кризи, щороку з України за кордон виїжджало на 10 млн туристів більше порівняно з числом іноземних туристів, які відвідували нашу країну. В 2019 році Україну відвідало 13,6 млн туристів, більшість яких - громадяни країн СНД, а третина - ЄС. Частка іноземних туристів того ж року була лише 13%. Для порівняння: у середньому частка в'їзного туризму в загальній сумі туристичних витрат у країнах ЄС складає 90% [31]. Витрати

іноземних туристів в Україні досягли \$1,4 млрд. Найбільше серед іноземних туристів витрачають турки, залишаючи в нашій країні лише за день свого перебування в середньому €115. На другому місці – американські туристи (€ 95), а на третьому – туристи з Німеччини (€ 94). Польські туристи, що відвідали Україну у 2019 році, витрачали орієнтовно 86 євро на добу, а мандрівники з Франції – 64 євро. Для порівняння, українські туристи у себе на батьківщині витрачають на подорожі лише € 30 на день. Туристична галузь України налічує близько 100 тисяч комерційних об'єктів - готелів, ресторанів, туристичних компаній. Усі ці об'єкти були зупинені майже повністю в період карантину. В Україні зареєстровано 4 664 суб'єктів господарювання в туристичному секторі. 60% з них – це фізичні особи-підприємці. 80% туристичної індустрії - це малий і мікробізнес. Крім туроператорів і турагентів туристичний сектор України обслуговують близько 20 тис готелів і майже 30 тис ресторанів. У сфері туризму налічується близько 1,029 млн. робочих місць, що становить 6,2% зайнятого населення України. Доходи українських туристичних компаній у 2019 році становили 31,9 млрд грн. Доходи фізичних осіб-підприємців у сфері туристичної діяльності у 2019 році становили 751,5 млн грн. [32]. Сьогодні Україна швидко проникає у сферу міжнародного туризму і прагне заволодіти якомога більшою часткою доходів у туристичному бізнесі. Приклад розвинутих країн демонструє можливість отримання значних доходів від участі у міжнародних туристичних відносинах. Таким чином, туристична галузь має надзвичайно важливе значення для економіки нашої держави, а розвиток цієї сфери суспільного життя повинен стати одним із пріоритетних завдань на найближче майбутнє. Пандемія COVID-19 вдарила по туристичній індустрії та спричинила безпрецедентну кризу в туристичній економіці. Потік туристів у світі скоротився приблизно на 65%. Тільки за січень-вересень 2020 року кількість міжнародних прибутків знизилася на 70%. Це призвело до втрати 730 млрд доларів, понад 120 мільйонів робочих місць опинилися під загрозою. За офіційними даними туристичний бізнес в Україні вже втратив мінімум 1,5 млрд доларів. Тисячі працівників туристичного сектору України втратили роботу. Як показує досвід минулого, найважливішу роль у виробленні ефективних заходів у відповідь на соціальні та економічні виклики відіграє конструктивний і безперервний соціальний діалог між урядами та соціальними партнерами. Вивчення європейського досвіду та розробка рекомендацій щодо подолання негативних наслідків пандемії для туристичної галузі України з використанням інструментів соціального діалогу є важливим завданням для держави та бізнесу. У зв'язку з різким падінням економічної активності значна кількість працівників туристичного сектору втратила роботу. Переважно це молодь та жінки. Протиепідемічні заходи, вжиті в рамках протидії поширенню коронавірусу, серйозно обмежили переміщення людей у більшості країн світу. З 1 червня

2020 року 156 урядів повністю закрили свої кордони для міжнародного туризму. Це стало причиною падіння доходів в сфері туризму, як в'їзного, так і внутрішнього. Туристичні компанії були закриті одними з перших. Більшість готелів, ресторанів, туристичних об'єктів були закриті в пік кризи, а фестивалі та заходи були скасовані або перенесені. [33]. Туристичні компанії одними з останніх відновили діяльність, але поки що їм все одно доводиться застосовувати суворі медичні протоколи та заходи стримування. Це привело до того, що у січні-вересні 2020р. туристичний потік в ЄС зменшився на 68%. Туристичний сектор в результаті обмежень втрачає щомісяця близько 1 млрд. євро доходів [34]. Найбільш страждають такі популярні туристичні напрямки, як Франція, Іспанія, Італія, Греція, Португалія, Мальта та Кіпр/ Тільки у квітні-червні 2020 року рівень втрат туристичного сектору ЄС, спричинених пандемією, становив у Італії (-96%), Хорватії (-86%), Кіпрі (-78%), Франції (-70%), Іспанії (-51%), Румунії та Словенії (-56% кожна). Загалом, у квітні-травні 2020 року витрати на туризм у Європі впали на 68,4% порівняно з тим же періодом минулого року [35]. У червні 2020 року сектор послуг в ЄС зменшився на 16,4%, тоді як сектор туристичних послуг впав на 75,0%. Найбільші постраждали туристичні агенції та туроператори (-83,6%), авіасполучення (-73,8%), тимчасове розміщення (-66,4%) та ресторани (-38,4%) [36]. В ряді країн ЄС, наприклад, у Бельгії та Франції, незважаючи на те, що готелям дозволялося працювати під час кризи, багато з них закривалися через надзвичайно низький рівень заповнюваності. Станом на початок квітня 2020 року, завантаженість готелів Європи знизилася на 84,6% порівняно з квітнем 2019 року. У липні-серпні показник дещо покращився, але фіксувалось зменшення на 66,4% та 44,6% відповідно у порівнянні з аналогічним періодом минулого року [37]. Близько 6 мільйонів працівників туристичної галузі ЄС вже втратили роботу через пандемію COVID-19. Жінки, які складають 54% туристичної робочої сили, молодь та працівники знаходяться в найбільшій зоні ризику [38]. Втрати робочих місць туристичного сектору в Європі за підсумками 2020 року коливаються від 14,2 до 29,5 мільйонів [39]. Вкрай негативні наслідки карантину в туристичній галузі не слід розглядати як припинення назавжди туристичного бізнесу. Історія свідчить про те, що світові кризи пізно чи рано закінчувались та починався новий виток розвитку. Такими є також головні висновки теорії великих циклів кон'юнктури та теорії передбачення, які, на думку М.Д Кондратьєва, ніколи в історії не набували такого великого і актуального значення, як у теперішній час. «Мы являемся свидетелями эпохи, когда на очередь практического осуществления в грандиозном масштабе поставлена задача овладения стихийными силами социально-экономической жизни и подчинения ее сознательному, планомерному руководству со стороны государства. Эта задача предполагает не только знание, но и предвидение их действия. Только на основе этого знания и предви-

дення можливо построение реального плана и перспектив сознательного организационно-регулирующего действия. Совершенно очевидно, что проблема планового руководства социально-экономической жизнью органически связана с проблемой предвидения. План, конечно, не только предвидение стихийно развертывающихся событий. План одновременно есть и программа сознательных действий. Но план без всякого предвидения - ничто». [39, с 511]. Який же ми маємо прогноз і що із цього виходить? Перш за все, експерти схиляються до того, що деякий час основні зусилля туристичних компаній повинні бути спрямовані на розвиток внутрішнього туризму. Це об'єктивно і слід з ними погодитись. Бажання подорожей-це природна потреба будь-якої людини, чи то молоді, чи то людей похилого віку. Ці свої потреби люди реалізують не тільки під час відпусток, а й протягом всього свого життя. Цьому сприяє рівень автомобілізації. Так, у 2016 році на 1000 мешканців України приходилось 200 одиниць авто та щорічно парк збільшується приблизно на один процент (у країнах Європи – понад 600, у м. Києві- близько 400). Наявність власного авто сприяє мобільності і це є суттєвим фактором, що стимулює до подорожі. У той же час, ми маємо чинники, які обмежують розвиток внутрішнього українського туризму [40 с.16]: - пізній початок курортно-рекреаційного сезону внаслідок впровадження обмежувальних заходів; - високий показник українців, які подорожують на авто з власними наметами замість готельних номерів; -гірша якість послуг відносно їхньої вартості в порівнянні з відпочинком за кордоном; - зменшення заощаджень у населення через карантин; - незначна кількість готелів, здатних приймати туристів та забезпечувати сервіс на високому якісному рівні; - низька якість доріг, значна забрудненість пляжів та водойм; - фактор невизначеності через коронавірус: перехід в різні карантинні зони, обмеження транспортного сполучення, загроза другої хвилі карантину. Сьогодні ми бачимо, що внутрішній туризм в Україні не зазнав значного збільшення та розвитку. Кількість людей, які подорожують Україною не стало більше. Якщо брати загальні показники по Україні, то раніше подорожувало близько 11 мільйонів чоловік, приблизно 5 мільйонів з них - в першому півріччі, а 6 мільйонів - у другому. В цьому році практично все перше півріччя туристичний сектор був зупинений, і кількість подорожуючих сягнула приблизно 1 мільйон осіб, в основному за рахунок зимового відпочинку. Очікуваний обсяг подорожей у літній період може сягнути не більше 3-4 млн. осіб. Тому замість 11 мільйонів до карантину маємо близько 4-5 млн туристів в Україні. Згідно з останнім опитуванням, подорожі для відпочинку, швидше за все, відновляться швидше, ніж ділові подорожі. Багато мандрівників хочуть скористатися ваучерами на поїздки, які їм пропонували для поїздок, скасованих через коронавірус, а не ризикувати втратити кошти. Багато підприємств обмежують свій корпоративний бюджет на подорожі через фінансові труднощі або через те, що пандемія сприяла переходу до більш широкого звернення до онлайн-конференцій.

Висока частка МСП у туризмі також є важливим фактором відновлення туристичної галузі. Як зазначає Міжнародна організація праці, вартість пандемії «може бути пропорційно набагато вищою для малих підприємств через їх часто обмежені ресурси та труднощі з доступом до капіталу» [41]. Витрати на застосування суворих заходів щодо охорони здоров'я та стримування, а також на впровадження цифрових інструментів також можуть бути відносно вищими для менших підприємств. Відновлення туристичної галузі має важливе значення як для економіки Європейського Союзу в цілому, так і кожної окремої країни ЄС. Заходи, запроваджені в рамках ЄС, для підтримки туристичної галузі можна розділити на три основні категорії: - забезпечення справедливого балансу між захистом туристів та інтересами працівників туристичної галузі; - забезпечення умов для виживання бізнесу з особливою увагою на МСП; - впровадження механізмів координації дій для підтримки та відновлення туристичного сектору. З самого початку карантину ЄС розпочав реалізацію ряд заходів для підтримки ключових секторів економіки, які спрямовані на пом'якшення соціально-економічних наслідків пандемії. Вже в квітні 2020р. Євросоюз виділив близько 375 млрд євро на відновлення туристичної галузі регіону після пандемії коронавірусу. Зокрема, 255 млрд виділено урядам для допомоги туристичному сектору своїх країн і майже 120 млрд — підприємцям і компаніям, які зазнали збитків, для можливості продовжити роботу [42]. Уряди держав-членів ЄС вживають безпрецедентні кроки для реагування на кризу за допомогою загальних пакетів стимулів для економіки. Затверджуються також пакети економічної допомоги в сфері туризму з креативними рішеннями для підтримки бізнесу та працівників, відновлення впевненості та захищеності мандрівників. Крім дотацій до заробітної плати, позик і гарантій для працівників вони включають мораторій на сплату податків і продовження строків перерахування внесків у систему соціального забезпечення. На основі тристороннього соціального діалогу в країнах формується креативна державна політика, спрямована на пом'якшення наслідків кризи. В умовах масштабного негативного впливу на економіку в соціальному діалозі разом з туризмом беруть участь представники всіх постраждалих галузей [43]. Так, у Греції створено урядовий координаційний комітет, до складу якого входять представники всіх міністерств. Регіональна рада з питань туризму виконує функції координатора розвитку та просування туризму, включаючи управління кризовими ситуаціями. Створена відкрита лінія зв'язку, щоб дозволити туроператорам, підприємствам та представникам ринку контактувати з Міністерством туризму для вирішення питань, а ключова інформація також поширюється на веб-сайті. У Болгарії діє програма тимчасового субсидування заробітної плати, яка передбачає фінансування з державного бюджету до 60% заробітної плати (включно із внесками на соціальне страхування) у компаніях, які будуть змушені звільняти людей без

такої допомоги. Програма розрахована на 12 місяців, а її бюджет складає 1,5 млрд. болгарських левів (близько 770 млн. євро). Завдяки цьому понад 97 000 робітників змогли зберегти свої робочі місця. У Франції Уряд змінив умови скасування бронювання подорожей щоб дозволити заміну відшкодування кредитом або ваучером на еквівалентну суму на майбутню послугу. Мета в тому, щоб уникнути негайного відтоку грошових коштів та допомогти компаніям пройти важкий етап, оскільки клієнти мають право вимагати повернення коштів через 18 місяців, якщо ваучер не використовується. Уряд Польщі виділив 5,65 млрд євро на підтримку мікро-підприємств туристичної галузі у формі безвідсоткових позик і передбачив таку ж суму на дотації для великих підприємств у формі позик або облигацій, придбання акцій або цінних паперів. Власники турфірм отримали можливість обговорення умов надання позики незалежно від розміру бізнесу. Сплату більшості податків відтерміновано, спрощено форми та процедури подачі податкової звітності та прискорено процедуру податкових відрахувань. У Словаччині держава надала гарантії на суму до 500 млн євро на місяць, щоб допомогти підприємствам отримати кредит, а також виділила фінансову допомогу для збереження робочих місць у галузі. Туристичні компанії отримали дозвіл на списання збитків поточного року. Уряд дотує 80% заробітної плати працівникам компаній, які залучаються на екстрені реагування. Передбачено компенсації для працівників компаній туристичної галузі, що найбільше постраждали від пандемії, мінімальна виплата становить 1 100 євро на місяць. В Україні у бюджеті 2020 року на розвиток туризму було закладено 240 мільйонів гривень. Через карантин бюджет переглянули і фінансування забрали повністю. В липні 2020 року Кабінет міністрів виділив 1 мільярд гривень з фонду боротьби з COVID-19 на підтримку культури і туризму. Нажаль, туризм фактично опинився поза рамками підтримки даної програми, оскільки: -590 мільйонів гривень скеровано на гранти для інституційної підтримки, стипендій самозайнятим митцям, підтримки проєктів у сферах культури та мистецтв, креативних індустрій та внутрішнього туризму; - 150 мільйонів гривень - на гранти через Український інститут книги; - 100 мільйонів гривень - для відбору проєктів на виробництво серіалів патріотичного спрямування; - 50 мільйонів гривень - на підтримку кіно. Ті держави, в яких туризм займає вагомий частку у ВВП, зацікавлені швидше повернути до себе туристів і готові оперативно запроваджувати всі необхідні протиепідемічні заходи в туристичній інфраструктурі. Можна передбачати, що для українських туристів відкриють свої кордони такі популярні країни, як Туреччина та Єгипет. Але дуже вірогідно, що там не буде, наприклад, шведських столів у готелях, а також будуть запроваджені інші протиепідемічні заходи у містах відпочинку, інфраструктурі, готелях та ресторанах. Незважаючи на такі незручності, українці все одно поїдуть – адже ці країни є кращою альтернативою, аніж відпочи-

нок усередині України. Турфірми, які в час карантину шукають для своїх клієнтів українську альтернативу, вважають, що відпочинок в Україні подорожчає. До прикладу, попереднє бронювання готелю в районі Одеси зросло в ціні наполовину. Туристичні країни Південно-Східної Азії, передовсім Таїланд, де розгул коронавірусу вже приборкали, теж відкриються досить рано. Тобто, експерти вважають, що внутрішній туризм у період пандемії не здатен замінити для українців найулюбленіші закордонні напрямки. Підвищення цін у турфірмах може привести до того, що в умовах послаблення карантину чимало українців подорожуватимуть не з турфірмами, а бронюватимуть квитки і готелі самостійно, а це означає подальше скорочення зайнятості для молоді та жінок. Більшість експертів передбачає, що туризм продовжує перебувати в повному занепаді та досягне лише однієї третьої частини рівня 2019р. Показники падіння загальних туристичних потоків в весняно-літній період 2020 р. продемонстрували значну від'ємну тенденцію. У нинішніх умовах, за попередніми розрахунками, більше 80% підприємств туристичної галузі будуть змушені на кінець року задекларувати збиток. 9% від цих 80% можуть збанкрутувати. У зв'язку з різким падінням економічної активності працівники туристичного сектору зіткнулися з катастрофічним скороченням робочого часу та втратою роботи. В Україні відсутня якісна туристична статистика. Приватний сектор у туризмі не включається офіційно в управління галуззю на державному рівні. Туризм зазвичай не сприймається як економічно важливий сектор та залишається поза увагою влади. Системні та регуляторні зміни є обов'язковим кроком для подальшого розвитку сектору, адже система статистичних даних про туризм не забезпечує належне планування та прийняття рішень. Потребує системного узгодження з найкращими міжнародними практиками податок на туризм. Короткострокові, середньострокові і довгострокові заходи повинні розроблятися на основі тристоронніх консультацій (уряд, профспілки та організації роботодавців) з застосуванням механізму реагування на пандемію COVID-19, який передбачає вирішення трьох взаємопов'язаних завдань: стимулювання економіки і зайнятості; підтримку підприємств, робочих місць і доходів та опору на соціальний діалог як джерело рішень. З метою реалізувати у країні стандартного процесу розвитку туризму, який у випадку України значною мірою залежить від загального економічного розвитку, Європейським Банком реконструкції та розвитку у 2019 році була оприлюднена «Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні» [44]. Цим документом було визначено перше завдання в даній ситуації — це зберегти внутрішній туризм і вхідний пасажиропотік на тому ж рівні, перенаправляючи більшу частину вихідного трафіку на DESTINATION в межах України. Після завершення кризи, пов'язаної з пандемією COVID-19, пропонується направити зусилля на укріплення туристичного попиту України на міжнародній арені, про що зазначено в попередній Дорожній карті (але

з незначним відставанням у термінах реалізації). Таким чином будь-які відмінності в Дорожній карті, починаючи з 2021 року, а особливо з 2023 року (етап підвищення інформованості), пов'язані з глобальними змінами в туристичних продуктах, потребах споживачів і загальній туристичній моделі, які на цей момент вважаються дуже важливими, однак їх подальшу долю дуже важко передбачити. Цифрова трансформація й онлайн-присутність будуть безперечно дуже важливими факторами, не лише через необхідність надання інформації споживачам і маркетинг, але і з точки зору організації та роботи різних фахівців у галузі туризму. Можна припустити, що переважна кількість покращень в організації туризму будуть базуватися на організації віртуальних рішень і дистанційної роботи, а також на проведенні освітніх програм, які в багатьох країнах залишатимуться в режимі онлайн і після кризи COVID-19. Оптимізація ланцюжка постачання в туризмі та, особливо, удосконалені методи використання природних ресурсів та об'єктів культурної спадщини стануть ще важливішими, оскільки згідно з прогнозами в найкращому випадку глобальний туризм досягне рівня розвитку 2019 року лише через 3–5 років. Таким чином, розширення загального досвіду, цінності та доходи вийдуть на перший план, якщо порівнювати з обсягами бізнесу за період до 2020 року. У решті - решт, часові проміжки реалізації етапів Дорожньої карти надають органам влади України, що відповідають за управління туризмом, достатньо часу для прийняття рішень, залежно від розвитку сектора туризму в усьому світі протягом наступних двох років.

Висновки.

COVID-19 продемонстрував надзвичайну важливість потреби сектору швидко адаптуватися до змін. Ключові зрушення для розвитку туризму після COVID-19 - це оцифровка, підтримка суб'єктів туристичної діяльності та безпосередньо представників МСП на всіх етапах виходу з кризи, збереження робочих місць, турбота про захист мандрівників, а також дані та дослідження для виявлення тенденцій, які можуть допомогти у відновленні туризму. Для того, щоб запустити галузь після кризи, потрібно, перш за все, розпочати реалізацію програм з підтримки бізнесу, збереження робочих місць туристичного сектору та відновити впевненість людей у безпеці подорожей. Україна повинна переглянути пріоритети, визначені в Плані подолання наслідків коронакризи та включити заходи спрямовані на підтримку та збереження туристичної галузі, а також на перепланування та прискорення всіх внутрішніх видів діяльності (реорганізація, законодавча база, статистика). Зрозуміла та доступна статистика туризму має стати підставою для прийняття стратегічних рішень як підприємцями так і органами влади. Розробка програм підтримки та їхня імплементація мають базуватися на принципах солідарності, конкурентоспроможності, стійкості, захисті зайнятості, захисті доходів та участі соціальних партнерів.

Майбутнє українського міжнародного туризму залежить від побудови партнерських відносин на

всіх рівнях. В якості важливих заходів антикризового плану необхідно розглянути наступні:

- провести консультації з учасниками ринку туристичних послуг з метою підготовки антикризових заходів та стратегії розвитку туристичної галузі ;

- в регіонах, привабливих для внутрішнього туризму, здійснити підготовку регіональних стратегій стимулювання розвитку туризму та рекреації в посткарантинних умовах;

- забезпечити швидке поширення інформації щодо можливого обмеження подорожей та їх скасування в розрізі як регіонів України, так і основних країн виїзного туризму в залежності від рівня епідемічної загрози;

- встановити механізм моніторингу впровадження заходів підтримки для МСП ;

- розробити та імплемувати програми, спрямовані на розвиток інновацій та цифровізацію туризму.

При розробці антикризового плану з подолання наслідків впливу COVID-19 на туристичний сектор в Україні необхідно врахувати рекомендації Глобального кризового комітету з туризму, які розподілені за трьома основними напрямками: 1. Управління кризою та пом'якшення наслідків: збереження робочих місць; підтримки самозайнятих працівників; забезпечення ліквідності; сприяння розвитку навичок та перегляду податків, зборів та норм, що стосуються подорожей та туризму. 2. Забезпечення стимулу та прискорення відновлення, зокрема надання фінансових стимулів, включаючи сприятливу податкову політику; скасування обмежень на поїздки, як тільки це дозволить ситуація; сприяння спрощенню оформлення віз; підвищення довіри споживачів. 3. Підготовка до майбутнього: приділяти більше уваги ролі туристичного сектору в економіці країни та досягненні цілей сталого розвитку; розробляти плани готовності до викликів майбутнього та використовувати цю можливість для переходу до оздоровчо-лікувального туризму.

Список використаної літератури:

1. Коронавірус завдає світовому туризму \$2,1 трлн збитків. Журнал «Бізнес», 31 березня 2020. – URL: <https://business.ua/news/9513-koronavirus-zavdast-svitovomuturizmu-2-1-trln-zbitkiv-doslidzhennya>

2. UNWTO: International Tourism Highlights, 2019 Edition. – available at: <https://www.unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>

3. COVID-19 и сектор туризма. Отраслевая справка МОТ. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_dialogue/sector/documents/briefingnote/wcms_749186.pdf

4. Графська О. І. Потенціал розвитку туристично-рекреаційної сфери в економіці територіальних громад Автореферат на здобуття Здобуття наукового ступеня: доктора економічних наук. Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України. Львів. 2020. URL: http://ird.gov.ua/ird/d20201218_a805_HrafkaOI.pdf

5. Подлепіна П. О. Вплив міжнародного туризму на сталий розвиток країн, що розвиваються. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. URL: <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/8737>
6. Mekhovych S. Integration of Partial Least Squares Path Modeling for Sustainable Tourism Development / N. Pavlenchuk, S. Mekhovych, O. ohoslavets, Y. Opanashchuk, V. Hotra, I. Gayvoronska // International Journal of Recent Technology and Engineering. 2019. Volume-8 Issue-2. B1813078219.pdf
7. Mekhovych S. Economic-Mathematical Modelling of the Distribution of Investments in the Tourism and Hospitality / O. Korepanov, Y. Goncharenko, S. Mekhovych, O. Dyshkantiuk, S. Salamatina, V. Rusavska // International Journal of Engineering and Advanced Technology. 2019. Volume-9. Issue-1. 157065097460271
8. Непочатенко В. О. Covid-19 Туризм: аналіз ситуації та економічні шляхи виходу з кризи. Ефективна економіка. 2020. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8079>
9. Гагская декларация Межпарламентской конференции по туризму. Гаага, 10. 14 апреля 1989 года. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU89445.html
10. Федорченко В.К. Куди вкаже компас туризму. Голос України. Газета Верховної Ради України. 22 грудня 2020р. URL: <http://www.golos.com.ua/article/339954>
11. UNWTO: International Tourism Highlights, 2019 Edition. – available at: <https://www.unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>
12. Katalin Kiss. Analysis of Demand for Wellness and Medical tourism in Hungary, *Scientific Papers*. URL: http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/147415/2/9_Kiss_Analysis_Apstract.pdf/
13. Cosburn Helen K. Health Tourism. A Continuum of Care, *Medical Tourism Magazine*. Jul 15, 2009. URL: <http://www.healthtourismmagazine.com/article>
14. Графська О. І. Потенціал розвитку туристично-рекреаційної сфери в економіці територіальних громад Автореферат на здобуття наукового ступеня: доктора економічних наук. Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України. Львів. 2020. URL: http://ird.gov.ua/irdd/d20201218_a805_HrafaskaOI.pdf
15. Беленький М. С., Соколова Ц. Ф., Владимирова Н. А. Грязелечение. Большая медицинская энциклопедия, 3-е изд. М.: Советская энциклопедия. Т. 6.
16. Малая горная энциклопедия. 3 т. Мала гірнича енциклопедія / (на укр. яз.). Под ред. В. С. Белецкого. Донецк: Донбасс, 2004.
17. Ikkos, Aris. Health tourism: new challenge in tourism. GBR Consulting/ URL: <http://www.gbrconsulting.gr/articles/Health%20Tourism%20-%20a%20new%20challenge.pdf>
18. Герасименко В. Г. Развитие теории системного подхода применительно к исследованию сферы туризма. Вестник национальной академии туризма. 2013. № 2 (26). С. 11–15.
19. Bookman, M. & Bookman, K. Medical Tourism in Developing Countries. New York: Palgrave MacMillan, 2007.
20. Moody, M. Medical tourism: employers can save significant healthcare dollars by having employees seek overseas options. Rough Notes, 2007. № 150 (11). Pp. 114-116.
21. Завгородній А. В., Крупіца І. В., Павлюк С. І., Лагодієнко В.В. Маркетинг як інструмент управління інноваційним розвитком туристичної сфери регіону. Регіональна економіка. 2020. №4(98). С. 50-56.
22. Spa Definitions. Intelligent Spas. Mode of access: http://www.intelligentspas.com/main/MediaCentre.asp#Spa_Definitions.
23. About ISPA. Electronic resource. URL: International Spa Association. Mode of (-000-0-)(-000-1-)(site -(-000-2-))
24. Cosburn Helen K. Health Tourism. A Continuum of Care, *Medical Tourism Magazine*. Jul 15, 2009. URL: <http://www.healthtourismmagazine.com/article>
25. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID19). URL: <http://www.oecd.org/coronavirus/policyresponses/developing-countries-and-development-cooperation-what-is-atstake-50e97915>
26. Tourism and transport: Commission's guidance on how to safely resume travel and reboot Europe's tourism in 2020 and beyond. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_854
27. The EU helps reboot Europe's tourism. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/livework-traveleu/health/coronavirus-response/travel-during-coronaviruspandemic/eu-helps-reboot-europes-tourism_en
28. Пандемія COVID-19 та її наслідки в сфері туризму в Україні. URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRDCOVID19-Report-UKR.pdf>
29. Туристичні допоміжні рахунки в Європі, випуск 2019 року – Євростат.
30. В 2019 году иностранные туристы оставили в Украине \$1,4 млрд (ИНФОГРАФИКА). URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/v-2019-godu-inostrannye-turisty-ostavili-v-ukrain-369001/>
31. OECD. Coronavirus (COVID-19): SME Policy Responses: Updated 15July2020.
32. COVID-19 is a ticking time bomb for Europe's tourism industry. URL: <https://www.eesc.europa.eu/en/newsmedia/news/covid-19-ticking-time-bomb-europes-tourismindustry-says-eesc>

33. European Tourism. Trends & Prospects Q2/2020. URL: https://etc-corporate.org/uploads/2020/07/ETCQuarterlyReport-Q2-2020_Final-Public.pdf

34. Tourism services down by 75% in June compared with February. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/productseurostat-news/-/DDN-20200904-2?inheritRedirect=true&redirect=%2Feurostat%2Fhome%3F>

35. STR: Europe hotel performance for April 2020. URL: <https://www.hotelnewsnow.com/Articles/302843/STR-Europe-hotel-performance-for-April-2020>

36. Tourism: Europe is one of the hardest hit regions by COVID19. URL: <https://unric.org/en/tourismeurope-is-one-of-thehardest-hit-regions-by-covid-19/>

37. World Travel and Tourism Council (WTTC). URL: https://etc-corporate.org/uploads/2020/07/ETCQuarterly-Report-Q2-2020_Final-Public.pdf

38. Zoom или туристический бум: что будет с внутренним туризмом после карантина. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/zoom-ili>

39. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев; Международный фонд Н. Д. Кондратьева и др.; Ред. колл.: Абалкин Л.И., (пред.); сост. Яковец Ю.В.-М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. 767 с.

40. Информационно-аналитическая группа. URL: <http://autoconsulting.ua/article.php?sid=35442>

41. URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR.pdf>

42. EU tourism sector during the coronavirus crisis. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652008/EPRS_BRI\(2020\)652008_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652008/EPRS_BRI(2020)652008_EN.pdf)

43. European Economic and Social Committee. URL: <https://www.eesc.europa.eu/en/newsmedia/presentations/more-97-000-jobs-were-saved-managing-temporary-wage-subsidy-scheme>

44. Пандемія COVID-19 та її наслідки у сфері туризму в Україні. Оновлення документу «Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні». URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR>

UDC 331.5(477)

Olena Bohdaniuk.,
PhD, Associate Professor
Omelchenko Valeriia,
Student

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ESTIMATION OF THE TRENDS IN LABOR MARKET OF UKRAINE

Abstract

The article examines the main features and trends of the labor market in Ukraine during 2010 - 2020. To clarify the reasons for the impact on employment by region of Ukraine, an econometric modeling of the impact of key factors, in particular: the average wage by region and labor supply.

Key words: *labor market, Ukraine, econometric modeling, average wage by region, labor supply.*

Processes of globalization, European integration, improvement of market relations system require analysis and comprehension of General laws of the formation and functioning of the civilized labor market. Under these conditions it is necessary overestimate the problems of the formation and development of the labor market and the peculiarities of its state regulation in Ukraine.

The labor market is an integral part of the country's economic system, respectively, it reflects the majority

of political and socio-economic processes taking place in the state. The current state of the labor market is formed under the influence of the political and economic situation characterized long-term decline in production, financial imbalance of the economy, insufficient reform economic mechanism, increase in volumes of internal migration [1].

The modern labor market of Ukraine is characterized by a gradual decrease in the number of employees (Table 1).

Main indicators of labor market in Ukraine, 2010-2019

Years	Workforce, on average, thousand people	Occupied by the population, on average, thousand people	Unemployed people, in average, thousand people
2010	19 164,0	17 451,5	1 712,5
2011	19 181,7	17 520,8	1 660,9
2012	19 317,8	17 728,6	1 589,2
2013	19 399,7	17 889,4	1 510,3
2014	19 035,2	17 188,1	1 847,1
2015	17 396,0	15 742,0	1 654,0
2016	17 303,6	15 626,1	1 677,5
2017	17 193,2	15 495,9	1 697,3
2018	17 296,2	15 718,6	1 577,6
2019	17 381,8	15 894,9	1 486,9

Source: ukrstat.gov.ua [2]

Analyzing the number of workforce population of Ukraine for 2010 - 2019, it should be noted the gradual reduction, the average annual reduction is 289 thousand people. Due to the reduction of the generally able-bodied population of Ukraine, there is a reduction in the number of employed and unemployed population during 2010 - 2019. However, comparing the growth rate of the employed and unemployed population in 2019 compared to 2010, it should be noted that the number of unemployed population in the country is declining faster (-13.7%) than the number of employed population (-8.9%). Such dynamics has a positive trend in the labor market of Ukraine.

When analyzing unemployment, it is important note the causes of unemployment. We think, that the main causes of unemployment are:

- low level of wages offered by employers;
- political and economic events taking place in the country;
- inconsistency of the system of training specialists with the needs of the labor market;
- irrational structure of sectoral employment, a significant excess of labor supply forces over demand;
- dissatisfaction with working conditions;
- limited career opportunities, lack of prospects and opportunities skills development [3, p. 118].

Considering the current level of employment in the regions of Ukraine, it should be noted that the largest number of employed people is concentrated in large cities, in particular: Kyiv, Kharkiv, Dnipropetrovsk, Odessa, Lviv etc. (Fig. 1).

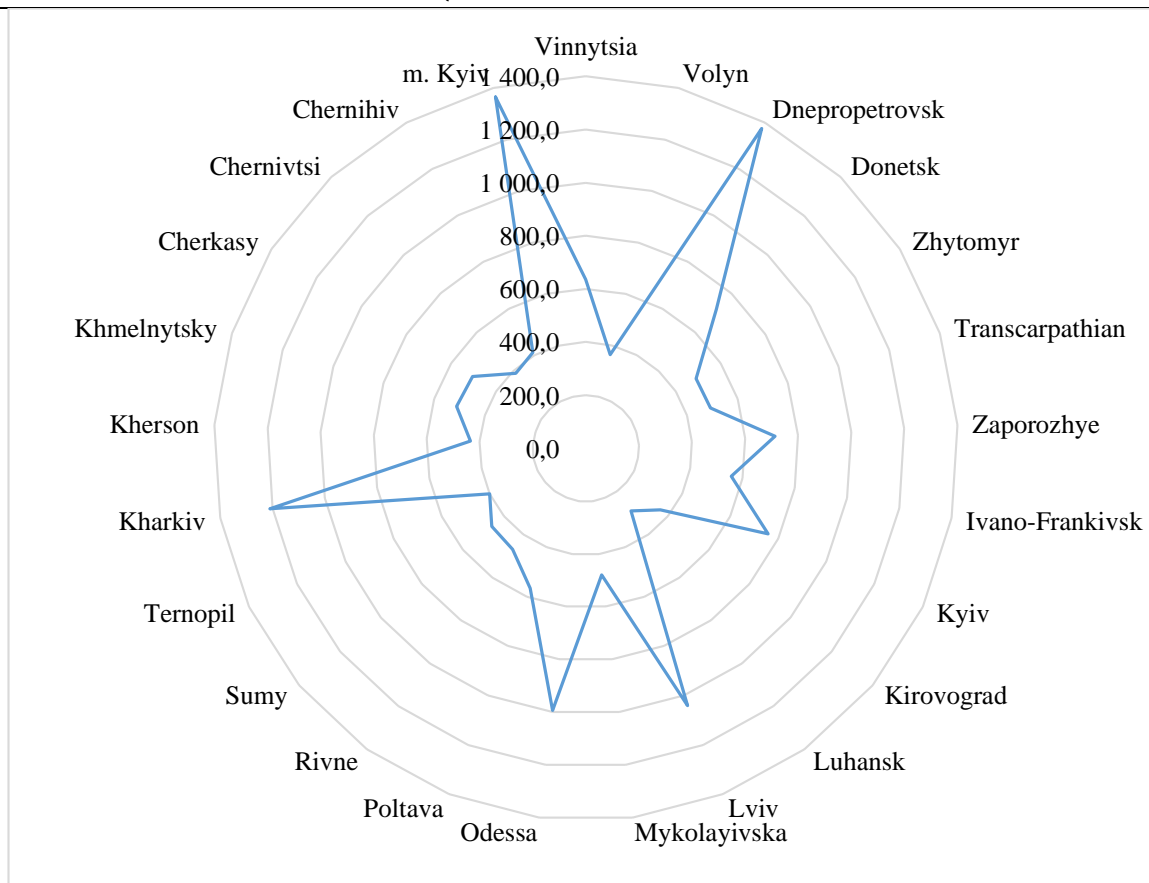

Fig. 1. Employed population in the regions of Ukraine aged 15 years and older, 2020, thousand people

In order to study the main factors influencing the level of employment by regions of Ukraine, we modeled the interconnection using econometric modeling. For the factor x1 we considered labor supply

in the region, thousand people; for factor x2 - the level of wages in the region, UAH. The results of econometric modeling, using Excel, are presented in Fig. 2 and 3.

Regression Statistics					
Multiple R	0,999043149				
R-square	0,998087214				
Normated r-square	0,997913324				
Standard error	14,34819565				
Observations	25				
Dispersion analysis					
	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	2	2363302,33	1181651,165	5739,773	1,25E-30
Remainder	22	4529,155807	205,8707185		
TOTAL	24	2367831,486			

Fig. 2. Regression Statistics and Dispersion Analysis

	coefficients
Y-intersection	-6,346749141
Variable x 1	-0,002564914
Variable X 2	0,952511186

Fig. 3. Coefficients of regression equation

The results of the simulation indicate a close relationship between the indicators. The multiple correlation coefficient is 0.99, and therefore, the variation in the level of employment in the regions of Ukraine by

99.8% is due to the level of variation of wages and labor supply. The actual value of Fisher's F-test is greater than the critical point, so the multiple correlation coefficient is significant, and the model is actually

existing. The linear regression equation has the form (1):

$$\hat{y}_{x_1 x_2} = -6.347 - 0.003x_1 + 0.952x_2, (1)$$

were: $\hat{y}_{x_1 x_2}$ - level of employment by regions of Ukraine, thousand people;

x_1 - labor supply in the region, thousand people;

x_2 - level of wages in the region, UAH.

The linear regression equation makes it possible to draw conclusions about the influence of two factors on the level of employment in the regions of Ukraine. In particular, with an increase in labor supply by one thousand people – the level of employment by regions of Ukraine will decrease by 0.003 thousand people (between indicators are feedback). There was a direct link between the level of wages and employment, and therefore, with an increase in average wages in the region by one UAH – the level of employment by regions of Ukraine increase by 0.952 thousand people.

Conclusions. The results of the study give the right to conclude that the main factors influencing the

level of employment in Ukraine, in terms of major regions, are: the level of average wages and labor supply in the region, with the latter factor inversely related to the performance.

References

1. Юрчик І. Б. Взаємозв'язок ефективності ринку праці та його інституційного забезпечення / І. Б. Юрчик // Науковий Вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. – 2016. – Вип. 17. – Ч. 4. – С. 109.

2. Державна служба статистики Екрані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

3. Федунчик Л.Г. Ринок праці в Україні: проблеми та напрями їх вирішення /Л.Г. Федунчик // Ринок праці та зайнятість населення. – 2016. – № 2. – С. 31.

JURISPRUDENCE

*Карпова В.В.**магистрант, ФГБОУ ВО**Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета,
юридический факультет (г.Стерлитамак).*ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ДОЗНАНИЯ НА
РАЗНЫХ ЭТАПАХ ИСТОРИЧЕСКОГО ПУТИ*Karпова V.V.**Master's student, FGBOU VO**Sterlitamak branch of the Bashkir State University,
Faculty of Law (Sterlitamak).*THE GENESIS OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF BODIES OF INQUIRY AT
DIFFERENT STAGES OF THE HISTORICAL PATH**Аннотация.**

В данной статье автором рассмотрен генезис исторического совершенствования работы органов дознания в разных исторических периодах, а также были определены и проанализированы текущие изменения в уголовно - процессуальных нормах на современном этапе.

Abstract.

In this article, the author considers the Genesis of the historical improvement of the work of the bodies of inquiry in different historical periods, and also identifies and analyzes the current changes in the criminal procedure norms at the present stage.

Ключевые слова: *генезис, уголовный процесс, органы дознания, предварительное расследование,*

Keywords: *Genesis, criminal procedure, bodies of inquiry, preliminary investigation,*

Для полного анализа генезиса правового регулирования деятельности органов дознания стоит обратиться к истории правоохранительных органов древнерусского государства. Так функции охраны и правопорядка брали на себя князья, либо специально - уполномоченные на эту деятельность люди: дружинники, посадники, тиуны, вирники, метельники и тд. Эти же полномочия осуществляли и органы управления на местах, а именно: старосты, сотские тысяцкие [4. С. 10].

Вышеописанные лица совершали различного рода следственные действия, которые могли включать в себя и определенные элементы дознания. На этом этапе развития следует обратиться к памятнику законодательства - Русской правде, в которой уже описывались различные формы уголовного процесса. Стоит отметить, что судебный процесс носил состязательный характер, две стороны уголовного дела должны были представить князю свои доказательства, а он в свою очередь выслушав свидетелей, определял по обычаю форму вины и последующее наказание [4. С. 4].

Для анализа следующего этапа следует обратиться к Судебнику 1497 года, по которому дело начиналось не только по иску от потерпевшего, но и по доводу (обвинению), таких людей стали называть «доводчиками», а они в свою очередь получили статус первых следователей и обвинителей.

К XV веку состязательный процесс заменяется розыскным и самой важной формой в уголовном процессе становится розыск и сыск, который проводили административно - судебные органы, вы полномочия которых входили и следствие и суд.

В XVI веке к таким органам на местах стали относить губные избы, возглавляли которые губные старосты. С точки зрения Макова М.А. : «это и сформировало начало следственного судопроизводства» [6. С.10]. С 1539 года их управлением ведал Разбойный приказ, а для Москвы и Подмосквья - Земской. С XVII века эти приказы переименовываються в Сыскной и вся уголовная деятельность сосредотачивается в нем, и в первые происходит разрыв между следствием и судом. В Соборном Уложении 1649 года следственные действия начинают переходить в судебную компетенцию, а при Петре I уже любой процесс становится розыском, где государственный аппарат - это истец, который через обыск, поличное, допросы и пытки приходит к получению наказания для виновного. В мае 1718 года в Санкт - Петербурге создали специальную должность - генерал - полицмейстера (на эту дату приходится создание полиции как особого учреждения в системе государственных органов). После Петра I система приказов изменится на коллегиальную, которая получит судебные полномочия, но при непосредственной работе с ними фискалов , а позже и прокуроров с 1722 года [4. С. 12]. В 1782 году в Уставе благочиния впервые отделили дознание от предварительного следствия, что стало знаковым событием.

Впервые о термине «дознание» было сказано в Судебных уставах уголовного судопроизводства 1864 г. и давалось следующее определение, что дознание это первоначальные изыскания, производимые полицией для обнаружения справедливости или несправедливости дошедших до них слухов и

сведений о преступлении...» [3]. То есть на первом этапе проверялась информация о преступлении, которой занималась полиция. Создатели этого нормативного акта исходили из этимологического значения данного слова, а именно - «дознать», «дознаться», т.е. точно разузнать, удостовериться в чем-либо. Другими словами законодатели пытались дать следствию через дознание возможность избежать ошибок через проверки дознания. Как отмечает И. Я. Фоницкий: «успех дознания обеспечивается всего более возможностью производить его быстро и безостановочно, поэтому установление разных формальных требований в этой стадии было бы не только бесполезно, но даже вредно для интересов уголовного правосудия» [7. С. 234 - 235].

Созданные в этот период органы суда действовали с некоторыми видоизменениями до 1917 года. Важными процессуальными актами явились: «Учреждение судебных следователей», «Наказ судебным следователям», «Наказ полиции о производстве дознания по происшестввиям, могущим заключать в себе преступление или проступок», позже в 1908 году «Об организации сыскной части» - где у полиции определялась функция розыска и дознания. Следует определить, что на дореволюционном этапе уголовного судопроизводства дознанию определяли следующую роль - узнать и проверить данные о преступлениях уголовной направленности через процедуру наблюдения и расспросов, но до того момента когда следователь вступит в действие. В годы советской власти принимались различные нормативные документы в виде Декретов, где обязанности дознавателей выполняли участковые надзиратели в милиции и сотрудники уголовного розыска. В период ВОВ материалы о преступлениях переходили под юрисдикцию военных трибуналов. Далее роль дознания возрастает, так как после войны наблюдается рост преступности и как следствие реформирование этого органа. Если обратиться к Первому советскому Уголовно - процессуальному кодексу РСФСР, принятый 25 мая 1922 г., то в нем подробно определялась система процессуальных норм, подробно регламентирующая деятельность органов дознания по расследованию преступлений. Теперь, нормативные акты органов дознания имели юридическую силу доказательств вместе с актами органов предварительного следствия, а деятельность производства дознания была приравнена к деятельности производства предварительного следствия [5. С. 66].

К 1960 - му году появляется следственный аппарат, что определенно сократило в объеме дозвательную деятельность милиции. Следует рассмотреть ст. 119 Уголовно - процессуального кодекса РСФСР в которой органам дознания отводилась уголовно-процессуальная деятельность по преступлениям, подследственным следователю, а именно право возбуждать уголовное дело, а также за 10 суток производить по делу неотложные следственные действия, для передачи дела в следственные органы. Следующая статья 120 - определила полномочия по расследованию преступлений в

полном объеме в форме дознания. То есть можно определить два направления в работе дознания: преступления, по которым необходимо предварительное следствие, и преступления по которым в этом нет необходимости. Представленный законодательный акт сузил перечень преступлений, который ограничился дознанием - расследование в такой форме определялось лишь 19 ст. УК [5. С. 66].

Позже в 1963 году был создан следственный аппарат, функция дознания была утрачена. Всю работу переложили на «более опытных работников уголовного розыска, БХСС, участковых инспекторов и др.». Данная проблема создания отдельного штатного органа дознания в милиции возникала регулярно. Решить ее смогли в начале 90 - х годов - ввели старших инспекторов и инспекторов по дознанию. Далее последовал Закон «О милиции» 1991 года, а также изменения и дополнения в Законы о судостроительстве, УПК и ГПК РСФСР, в которые внесены были существенные изменения, а именно по ряду преступлений ст. 58 УПК РСФСР где предварительное следствие относили к дознанию. Создали особые подразделения дознания, чтобы расследование уголовных дел не уходило к некомпетентным сотрудникам и определило работу дознания по двум направлениям: 1) расследование преступлений, по делам о которых предварительное следствие не нужно; 2) осуществление протокольной формы досудебной подготовки материалов. В 2000 - х., утверждаются основные направления улучшения деятельности подразделений дознания [5. С. 67].

На сегодняшний день нормы УПК РФ по вопросам компетенции органов дознания, входят в VIII раздел «Предварительного расследования», что определяет дознание как форму предварительного расследования [2]. В 2010 году в УПК РФ появляется ст. 223.2 - по которой производство дознания по уголовному делу в случае его сложности или большого объема может быть поручено группе дознавателей.

В 2013 году в УПК РФ была включена глава 32.1. - дознание в редуцированной форме [2]. Следовательно, дознание осуществляется как в общей, так и в сокращенной форме, включая в себя более 100 составов преступления, а нововведение включает в себя появление в УПК РФ нового субъекта - начальника органа дознания. Также, хотелось бы отметить ряд проблем, связанных с деятельностью органов дознания, таких как: невозможность в короткие сроки установить лицо, совершившее преступление; за ограниченное время допросить свидетеля, для установления доказательственной базы, проживающего в другом субъекте; большая загруженность оперативных подразделений органов дознания; небольшое количество экспертов, проводящих товароведческие экспертизы; длительные ответы на запросы в банковские организации при сборе доказательств; огромное количество дел на одного дознавателя и др.

Таким образом, исходя из вышеизложенного следует сделать вывод об очень важной и значимой роли института дознания в уголовном процессе

нашего государства, а именно когда совершаются преступления небольшой и средней тяжести - в дело вступают органы дознания, чтобы быстро и эффективно как на общих, так и в редуцированные сроки осуществить предварительное расследование.

Литература

1. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ (с посл. изм. и доп. от 31. 07. 2020 г. № 63-ФЗ) // Собрание законодательства РФ. 1996. № 25, ст. 2954.
2. Уголовно - процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001г. № 174-ФЗ (с посл. изм. и доп. от 15.10. 2020 г. № 99-ФЗ) // Собрание законодательства РФ. 2001. № 52, ст. 4921.
3. Судебные Уставы 20 ноября 1864 года. ч. 2. Устав уголовного судопроизводства. Президент-

ская библиотека им. Б.Н. Ельцина [Электрон. ресурс]. - Режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/372593/>

4. Байкеева С. Е., и др. Организационно - правовые основы становления и развития органов дознания в России: монография. - СПб.: изд - во СПб ун - та МВД России. 2018. 180 с.
5. Карягина О. В. История становления института дознания в уголовном процессе России // Вестник Таганрогского института управления и экономики. 2016. № 1. С. 65 - 67.
6. Маков М. А. Как рождалось дознание в российской полиции // Вестник Московского университета МВД России. 2014. № 8. С. 8 - 12.
7. Фоницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 2. / Под ред. А.В. Смирнова. - СПб.: Альфа, 1996. 607 с.

Карпова В.В.

магистрант, ФГБОУ ВО

Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета, юридический факультет (г. Стерлитамак).

К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ РЕДУЦИРОВАННОЙ ФОРМЫ ДОЗНАНИЯ

Karpova V. V.

Master's student, FGBOU VO

Sterlitamak branch of the Bashkir State University, Faculty of Law (Sterlitamak).

ON THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF THE REDUCED FORM OF INQUIRY

Аннотация.

В данной статье автором рассматривается правовое регулирование сокращенной формы дознания, а также некоторые проблемы, возникающие при реализации в уголовном - процессе данной формы.

Abstract.

In this article, the author examines the legal regulation of the abbreviated form of inquiry, as well as some problems that arise when implementing this form in criminal proceedings.

Ключевые слова: дознание, редуцированная форма, уголовный процесс, начальник органа дознания, предварительное расследование.

Keywords: inquiry, reduced form, criminal procedure, head of the inquiry body, preliminary investigation.

Законодатель 4 марта 2013 года ввел Федеральным законом № 23 - ФЗ «О внесении изменений в статьи 62 и 303 Уголовного Кодекса РФ и Уголовно - процессуального кодекса РФ» в уголовно - процессуальное законодательство понятия и правила производства дознания в общем порядке, и что стало новеллой - его сокращенную форму [1].

Правила производства дознания в общем порядке не изменились по сравнению с предыдущим принятием данного Закона, а дознание в редуцированной форме мы можем наблюдать в гл. 32.1 «Дознание в сокращенной форме», а именно: основание и порядок производства дознания в сокращенной форме, обстоятельства, исключющие производство дознания в сокращенной форме, права и обязанности участников уголовного судопроизводства по уголовному делу, дознание по которому производится в сокращенной форме, ходатайство о производстве дознания в сокращенной форме, особенности доказывания при производстве

дознания в сокращенной форме, срок дознания в сокращенной форме, окончание дознания в сокращенной форме, а также решения прокурора по уголовному делу, поступившему с обвинительным постановлением и особенности судебного производства по уголовному делу, дознание по которому производилось в сокращенной форме [2].

Дознание в редуцированной форме способствует сокращению сроков расследования и упрощения досудебного производства, а также экономит на времени предъявления обвинения, оно ориентировано на расследование не сложных уголовных дел, в короткие сроки.

Учитывая порядок и условия применения дознавателем сокращенной формы дознания, а также обстоятельства при которых данная форма дознания исключается, следует определить некоторые проблемы, возникающие на этом этапе.

Так при возникновении вышеуказанных обстоятельств, законодатель выделяет подозреваемому

двое суток на раздумье и обязательность нахождения защитника, в результате чего дознаватель выносит постановление о проведении дознания в сокращенной форме. При этом есть законная возможность не проверять, имеющиеся в деле доказательства, а также не собирать доказательства и не допрашивать участников процесса. Если посмотреть на все это с другой стороны, то может оказаться, что все расследование или часть его произведено до возбуждения уголовного дела [3. С. 567]. Также стоит обратить внимание на разницу процессуальных документов: общий порядок дознания - обвинительное постановление, сокращенный - обвинительный акт, хотя существенной юридической разницы нет.

Проблемой для дознавателя становится и возможность по требованию стороны перейти на общий порядок дознания, даже на стадии судебного разбирательства (до удаления суда в совещательную комнату для постановления приговора), что может повлечь за собой упущение возможности собирания доказательственной базы (так как сроки уже будут упущены).

Стоит отметить, что прокурору также выделяют при производстве сокращенной формы дознания на проверку трое суток, а не двое как при обычной форме, а также возможность перенаправление дела на обычное дознание.

После утверждения прокурором обвинительного постановления, дело направляется в суд, который будет проходить в особом порядке. Если завершится обвинительным приговором, то назначенное подсудимому наказание не может превышать одну вторую максимального срока или размера наиболее строгого вида наказания, предусмотренного за совершенное преступление [2].

Таким образом, следует сделать вывод, что дознание в сокращенной форме без должного исследования доказательственной базы (имея материалы доследственной проверки), дает возможность осуждения человека, в отношении которого возбуждено уголовное дело, ссылаясь на обвинение, подтвержденное признанием своей вины. Дознание в редуцированной форме определяет снижение процессуальных гарантий, которое выражается в

упрощении процессуальных форм в стадиях возбуждения уголовного дела и предварительного расследования [4.С.122].

Столь негативное впечатление стоит сгладить несколькими весомыми аргументами, а именно:

- различные сделки с правосудием в обмен на признание вины подозреваемого;

- работает принцип процессуальной экономии на сроках (нужно учитывать объем работы на одного дознавателя, огромную загруженность по уголовным делам);

- достаточное количество причин, для недопущения производства дознания в сокращенной форме (когда подозреваемый является несовершеннолетним; если имеются основания для производства о применении принудительных мер медицинского характера; когда подозреваемый относится к категории лиц, в отношении которых применяется особый порядок уголовного судопроизводства; если лицо подозревается в совершении двух и более преступлений, если хотя бы одно из них не относится к преступлениям, указанным в пункте 1 части третьей статьи 150 настоящего УПК РФ; когда подозреваемый не владеет языком, на котором ведется уголовное судопроизводство; а также когда потерпевший возражает против производства дознания в сокращенной форме.

Литература

1. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ (с посл. изм. и доп. от 31. 07. 2020 г. № 63-ФЗ) // Собрание законодательства РФ. 1996. № 25, ст. 2954.

2. Уголовно - процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001г. № 174-ФЗ (с посл. изм. и доп. от 15.10. 2020 г. № 99-ФЗ) // Собрание законодательства РФ. 2001. № 52, ст. 4921.

3. Гочияева З.А. Особенности дознания в сокращенной форме // Юридический процесс в России. Нижний Новгород. 2019. 887 с.

4. Журавлева Н.М. Дознание в сокращенной форме: некоторые вопросы теории и практики // Актуальные проблемы борьбы с преступлениями и иными правонарушениями. 2017. № 15 - 1. С. 122 - 123.

УДК: 343.2/.7

*Сафина Л.Ю.,
Камалиева Л.А.**Казанский (Приволжский) Федеральный Университет*
[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-30117-51-52](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-30117-51-52)**ОБЩИЕ АСПЕКТЫ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ***Safina L.U.,
Kamalieva L.A.**Kazan (Volga) Federal University***GENERAL ASPECTS OF JUVENILE CRIMINAL RESPONSIBILITY****Аннотация.**

В статье определены общие особенности уголовной ответственности несовершеннолетних. Поднимается спорный вопрос, затрагивающий снижение возраста, с которого подростки могут нести уголовную ответственность.

Abstract.

The article identifies the general features of criminal liability of minors. A contentious issue has been raised concerning the lowering of the age at which adolescents can be held criminally liable.

Ключевые слова: *уголовная ответственность несовершеннолетних, статистика преступности несовершеннолетних, преступник, преступление, закон.*

Keywords: *juvenile criminal responsibility, juvenile delinquency statistics, criminal, crime, law.*

Согласно ч. 4 ст. 67.1 Конституции РФ, детям отведено приоритетное развитие в государственной политике [1]. Уже на основании данного конституционного положения можно судить об особом правовом статусе несовершеннолетних, что, в свою очередь, обуславливает специфику их уголовной ответственности в случае совершения преступлений.

Актуальность изучения общих аспектов уголовной ответственности несовершеннолетних можно определить тем, что она существенным образом отличается от уголовной ответственности, установленной для совершеннолетних преступников. Кроме того, она должна предотвращать рецидив со стороны несовершеннолетних. В ином случае несовершеннолетние преступники могут создать базу для формирования взрослой преступности, тем самым усугубив криминальную ситуацию в стране.

Приведем статистические данные, позволяющие отразить уровень преступности несовершеннолетних в Российской Федерации. В 2018 г. несовершеннолетние совершили 43553 преступлений [7, с. 49]. В 2019 г. исследуемый показатель достиг 37953 преступлений, что привело к падению преступности несовершеннолетних на 7,1% в сравнении с 2018 г. [8, с. 55]. В 2020 г. несовершеннолетние совершили 33575 преступлений, тем самым статистический показатель преступности несовершеннолетних упал на 11,5% по отношению к 2019 г. [9, с. 55].

Несмотря на достаточно устойчивое падение числа преступлений, совершенных несовершеннолетними, их число все же остается значительным.

По уголовному закону несовершеннолетний – это лицо, минимальный возраст которого на момент совершения преступления - 14 лет, но не превышающей 18 лет, что закреплено в ч. 1 ст. 87 УК РФ [2].

Хотелось бы отметить, что возраст, будучи одним из критериев, позволяющих определить категорию субъекта уголовной ответственности, играет значимую роль. При достижении определенного возраста несовершеннолетний получает определенный жизненный опыт, получает способность к осознанию своих поступков, своей линии поведения. И именно с данными факторами можно связать установление законодателем возраста, с которого лицо, совершившее преступление, может нести уголовную ответственность.

В большинстве случаев определить возраст лица возможно благодаря изучению таких документов, как свидетельство о рождении, паспорт и т.д. Однако на практике встречаются случаи, когда документы, позволяющие определить возраст лица, отсутствуют. В такой ситуации целесообразно обращение к судебно-медицинской экспертизе. При ее проведении в качестве дня рождения подсудимого выступает последний день года, который был назван в экспертном заключении. Если же определение возраста примерное (например, четырнадцать – пятнадцать лет), суд берет за основу минимальный возможный возраст [5, с. 266].

В настоящий момент все больше дискуссий разгорается вокруг вопроса снижения возраста, с которого станет возможным привлечь лицо к уголовной ответственности.

Одной из причин таких дискуссий Н.С. Сорокин называет факт того, что в Российской Федерации возраст, в котором совершается первое преступление, регулярно снижается, т.е. речь идет об омоложении преступности. Последствия данного положения являются крайне негативными: формирование базы для взрослой преступности, повышение уровня рецидива и т.д.

Причем вопрос снижения возрастного ценза ответственности поднимался не только в научной

среде, но и в законодательной. В частности, уже в 2012 г. депутаты Государственной думы высказывались о целесообразности законопроекта, посредством которого предполагалось снижение возраста уголовной ответственности вплоть до 12 лет. В настоящий момент, согласно общему правилу, подростка можно привлечь к уголовной ответственности с 16 лет, а при совершении им тяжких преступлений – с 14 лет.

Один из главных аргументов, позволяющих воспринимать снижение возраста уголовной ответственности как необходимую меру – это трансформация, произошедшая в характере совершаемых преступлений: повысилась степень их общественной опасности, они стали более жестокими. Так, если ранее для несовершеннолетних были более характерны такие виды преступлений, как воровство, мелкое хищение, то сегодня в структуре преступности несовершеннолетних будут нередки изнасилования, убийства, тяжкое нанесение вреда здоровью [6, с. 265].

Зачастую к тяжким преступлениям несовершеннолетних привлекают взрослые. Так, Нижегородским областным судом в августе 2019 г. было рассмотрено уголовное дело. В материалах дела было сказано, что Шарков В.С. по просьбе своей матери Шарковой Н.Ю. убил их соседа «К», с которым ранее у Шарковой Н.Ю. были конфликты. Поощряя убийство, Шаркова Н.Ю. предложила сыну покупку автомобиля. В результате Шарков В.С. заманил К. в лесной массив, где нанес ему удары битой, бревном и ногой по голове [3].

Таким образом, настораживающим фактором является то, что при совершении преступления несовершеннолетние в качестве цели преследуют не только нанесение вреда, но и посягательство на жизнь и здоровье [6, с. 265].

Вместе с тем, существует достаточное число оппонентов данного вопроса, доводы которых являются разнообразными.

Например, Г.С. Лихолатов считает, что снижение возраста уголовной ответственности не позволит привести к решению проблемы преступности несовершеннолетних. Более предпочтительным будет предусмотрение списка специфичных, эффективных санкций, а также профилактических действий. Снижение же возраста будет означать бессилие правоохранительной системы [4, с. 925].

В заключение можно сделать вывод, что уголовная ответственность несовершеннолетних имеет свою специфику, обусловленную правовым

статусом исследуемой категории, который, в свою очередь, связан с психологическими особенностями несовершеннолетних. Однако в последние годы все чаще высказываются предложения, призывающие снизить возраст наступления уголовной ответственности. В защиту такой позиции можно указать на «омоложение» несовершеннолетней преступности, а также на более тяжкие дела, фигурантами которых являются подростки. Несмотря на громкие уголовные дела, в которых преступниками являются несовершеннолетние, дискуссионный проект не реализован.

Список литературы

1. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020) // Российская газета. - 1993. - 25 декабря.
2. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ (ред. от 01.07.2021) (с изм. и доп., вступ. в силу с 22.08.2021) // Собрание законодательства РФ. - 1996. - № 25. - Ст. 2954.
3. Апелляционное определение от 15 августа 2019 г. по делу № 2-20/19 [Электронный ресурс] // Судакт URL: //sudact.ru/vsrf/doc/9eLZCvNxu9x4/ (дата обращения: 16.09.2021).
4. Лихолатов Г.С. К вопросу о снижении возраста уголовной ответственности в Российской Федерации / Г.С. Лихолатов, В.Э. Агабабян // Аллея науки. – 2018. - №5(21). – С. 922-926.
5. Малинина М.В. Несовершеннолетний как субъект уголовной ответственности / М.В. Малинина // Сборник статей победителей V международного научно-практического конкурса. – Пенза, 2017. – С. 265-268.
6. Сорокун Н.С. Снижение возраста уголовной ответственности / Н.С. Сорокун, В.Ю. Казанков // Сборник научных трудов участников Международной научно-теоретической конференции. – Ростов –на-Дону, 2018. – С. 264-269.
7. Состояние преступности в России за январь-декабрь 2018 года. – М.: ФКУ «Главный информационно-аналитический центр», 2019. – С. 60.
8. Состояние преступности в России за январь-декабрь 2019 года. – М.: ФКУ «Главный информационно-аналитический центр», 2020. – С. 66.
9. Состояние преступности в России за январь-декабрь 2020 года. – М.: ФКУ «Главный информационно-аналитический центр», 2021. – С. 66.

Colloquium-journal №30(117), 2021

Część 1

(Warszawa, Polska)

ISSN 2520-6990

ISSN 2520-2480

Czasopismo jest zarejestrowany i wydany w Polsce. Czasopismo publikuje artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Magazyn jest wydawany w języku angielskim, polskim i rosyjskim.

Częstotliwość: co tydzień

Wszystkie artykuły są recenzowane.
Bezpłatny dostęp do elektronicznej wersji magazynu.

Przesyłając artykuł do redakcji, autor potwierdza jego wyjątkowość i jest w pełni odpowiedzialny za wszelkie konsekwencje naruszenia praw autorskich.

Opinia redakcyjna może nie pokrywać się z opinią autorów materiałów.
Przed ponownym wydrukowaniem wymagany jest link do czasopisma.
Materiały są publikowane w oryginalnym wydaniu.

Czasopismo jest publikowane i indeksowane na portalu eLIBRARY.RU,
Umowa z RSCI nr 118-03 / 2017 z dnia 14.03.2017.

Redaktor naczelny - **Paweł Nowak, Ewa Kowalczyk**

«Colloquium-journal»
Wydawca «Interdruk» Poland, Warszawa
Annopol 4, 03-236
Format 60 × 90/8. Nakład 500 egzemplarzy.

E-mail: info@colloquium-journal.org

<http://www.colloquium-journal.org/>